

ژورنال علمی باستان‌شناسی ایران

PAZHOSHESH-HA-YE BASTANSHENASI IRAN
P. ISSN: 2345-5225 & E. ISSN: 2345-5500
Homepage: <https://nbsh.basu.ac.ir/>
Vol. 12, No. 34, Autumn 2022

Recognition of the Cultural Identity of the Armenians in Isfahan Julfa, Emphasizing on the Intercultural Relations with the Iranians

Nikravesh, B.¹, Khajeh Ahmad Attari, A.²

<https://dx.doi.org/10.22084/NBSH.2019.17612.1842>

Received: 2018/11/14; Accepted: 2019/05/16

Type of Article: **Research**

Pp: 295-330

Abstract

Armenia is one of the areas that has undergone successive attacks throughout the history by different ethnic groups and has been confronting with the cultures of other ethnic groups. After repeated attacks by the Ottomans on this land and the migration of this people to Iran during reign of Shah Abbas I, as well as the transfer of privileges by him on the basis of utilizing the Armenians in the economic, political and cultural situations, the establishment of intercultural relations with Iranians and, at the same time, the survival of ethnic identity of Armenians could be observed. This was due to the common historical background of these two ethnic groups in ancient Iran and before the Safavid era, as Armenian territory used to be ruled by the Iranian kings in the ancient era of Iran. The present study is trying to answer the question regarding the different factors that created the intercultural relations between the Iranians and the Armenians of the land of Armenia. Thus, it is assumed that the common historical and cultural backgrounds of Iranians and Armenians of ancient times have led to the interactions between the two ethnic groups during the Safavid period. Regarding the importance of Armenian migration to Iran during the Safavid period, considering the state of their interactions with the Iranians is the essential requirement in carrying out this study. In this respect, the aim of the present study is to identify the bases for the establishment of intercultural relations between the Iranians and Armenians of Armenia, to examine the effective components of the ethnic identity of the Armenians, and also to analyze the cultural commonalities between the Iranians and Armenians. Regarding its aim, this study is based on the developmental approach and for its methodology and nature, it is on historical and descriptive-analytical basis. Hence, it has sought to achieve its aims through desk studies and reliable sources. The obtained results indicate that the Achaemenid and Parthian governments in ancient Iran have had a significant interaction with the lands of Armenia and their common background was due to the interactions of these two ethnic groups in the fields including language, ceremonies, music and architecture. Nevertheless, their identities had independent subjective and objective characteristics that preserved the values and stability of Armenian ethnic identity in Iran during the Safavid period.

Keywords: Iran, Armenians, New Julfa, Identity, Culture, Interfaith Relations.

1. Ph.D. student in the Department of History, Najafabad Branch, Islamic Azad University, Najafabad, Iran

2. Associate Professor, Department of Handicrafts, Isfahan University of Art, Iran (Corresponding Author).

Email: a.attari@au.ac.ir

Citations: Nikravesh, B. & Khajeh Ahmad Attari, A., 2022, "Recognition of the Cultural Identity of the Armenians in Isfahan Julfa, Emphasizing on the Intercultural Relations with the Iranians". *Pazhohesh-ha-ye Bastan Shenasi Iran*, 12(34): 295-330. doi: 10.22084/nbsh.2019.17612.1842.

Homepage of this Article: https://nbsh.basu.ac.ir/article_4943.html?lang=en

PAZHOSHESH-HA-YE BASTANSHENASI IRAN
Archaeological Researches of Iran
Journal of Department of Archaeology, Faculty of Art and Architecture, Bu-Ali Sina University, Hamadan, Iran.

Publisher: Bu-Ali Sina University. All rights reserved.

© Copyright©2022, The Authors. This open-access article is published under the terms of the *Creative Commons*.

Introduction

Problem Statement: After the migration of the Armenians to Iran subsequent to the Ottomans attacks, they tried to preserve their art and culture with regards to the spiritual dimensions, and they benefitted from the Iranian culture and art due to a cultural interaction. The performance of Shah Abbas I in line with the survival of this people in Iran was also effective in order to enjoy from the talents of Armenian in their trade, industry and art.

The Safavid king, whose aim was to move from Armenians migration to Iran, was nothing more than military, economic, and cultural purposes, persuaded them not to return to their home land by settling them in the Julfa neighborhood, with contributing privileges such as freedom of religion, the lack of Muslim superiority towards the Armenians, and the permission to build churches. Thus, the Safavid support of the Armenians led not only to the development of the economic situation of Iran, but also to the construction of magnificent churches and houses.

The main purpose of the study was to identify the areas of creating the Iranian intercultural relations with the Armenians, along which, the subordinate aims such as identification of the effective components in the ethnic identity of Armenians as well as the analysis of the cultural commonalities of the Iranians and Armenians are also considered. Since Armenian migration to Iran is regarded as one of the historical and political events of the Safavid period, consideration of the effective factors in the ethnic intercultural ethnic relationship between the Armenians and Iranians at that time indicates the necessity of this study.

Questions and Hypotheses (Main and Subordinate): This study is trying to answer the main question regarding what factors created the intercultural relations of the Iranians and Armenians. It is also trying to answer the following subordinate questions: What are the elements that affect the durability of Armenian ethnic identity? And, in what common points the cultural issues are important for the Iranian and Armenian communities? The main hypothesis of the study indicates that the common historical and cultural areas of the Iranians and Armenians in the past era created the interactions between these two ethnic groups in the Safavid era.

Furthermore, in line with the subordinate questions, this study assumes that the desire of the Armenians in preserving the objective and subjective elements of their ethnic identity in the form of cultural and religious ceremonies led to the survival of their collective identity. On the other hand, the historical background of ancient Iran and Armenia indicates the commonalities of these two ethnic groups in their ceremonies and languages.

Article Text

Despite the diversity and differences based on their backgrounds, the interaction of cultures on each other leads the inspirational gateway and success towards a kind of compatibility which accordingly presents a culture or a new style of life the era of ancient Persia, especially since the reign of the Medes, and this relationship continued until the dominance of Achaemenids, after which the Arsacid Empire - i.e. the Parthian -Armenia was declared as the second Independent Parthian kingdom that led to the relationship between the two nations. The rise of the Sassanid dynasty in the East and the presence of the Romans in the West created a division among the Armenians. Therefore, Armenia witnessed major developments, including the division of territory between Iran and Rome. According to the interpretations, it can be said that the land of Armenia has been very influential in creating cultural exchanges due to its geographical position and its location between the two continents of Asia and Europe. Due to the wars with the Ottoman Empire, the Armenians of Armenia were made to migrate from the Aras Territory – Old Julfa – to Isfahan, in 1014 AH. To be residing in Julfa District. Shah Abbas I not only issued orders for the autonomy of Armenians in the area, but also agreed to provide them with material and spiritual requirements by giving them religious freedom and building of churches in Isfahan. In fact, the purpose of Shah Abbas was creating friendly relationship with the Armenians in order to utilize them in political, economic, art, and industry aspects. Therefore, the skill of the Armenian merchants not only turned the new Julfa into a cultural center, but also involved the development of business and other aspects of art, culture and architecture.

Conclusion

The historical background of the two lands of Iran and Armenia can be considered from the time of ancient Persia and the influence of the kings of Iran in this region, which indicates the old relations between these two nations, and its continuity until the Safavid period. On the other hand, the feedback of the Armenian community was based on tolerances, and they tried to take advantage of the new cultural traditions as a complementary cultural factor. Throughout history, Iranians had an influential and impressible cultural and artistic background with any nation that they were affiliated with. It is evident in the art works such as poetry, literature, painting, and architecture. In this regard, Iranians could have relationships with the Armenians for many years and affect the language, culture and

traditions of each other, as far as the effects of these features are manifested in the fields such as architectural practices derived from national customs and the newly acquired aspects of the social lifestyle that Islam has established in the Safavid era. This impact is evident not only in the art but also in the traditions and cultures of the two lands, including commonalities such as celebrations, language, clothing and food.

بازشناسی هویت فرهنگی ارامنه جلفای اصفهان با تأکید بر روابط بینا فرهنگی با ایرانیان*

بهاره نیک‌روش^۱، علی‌رضا خواجه‌احمد عطاری^{II}

شناسه دیجیتال (DOI): <https://dx.doi.org/10.22084/NBSH.2019.17612.1842>

تاریخ دریافت: ۱۳۹۷/۰۸/۲۳، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۸/۰۲/۲۶

نوع مقاله: پژوهشی

صص: ۲۹۵-۳۳۰

چکیده

ارمنستان از جمله مناطقی است که در طول تاریخ دستخوش حملات پیاپی اقوام متفاوت گردیده و در تقابل با فرهنگ‌های سایر اقوام قرار داشته است. پس از حملات مکرر عثمانی‌ها به این سرزمین و مهاجرت این قوم در دوره «شاه عباس اول» به ایران و واگذاری امتیازات ازسوی وی به آنان مبنی بر بهره‌گیری ارامنه در اوضاع اقتصادی، سیاسی و فرهنگی، می‌توان شاهد ایجاد ارتباط بینا فرهنگی با ایرانیان و در عین حال ماندگاری هویت قومی ارامنه بود. این امر به پیشینه تاریخی مشترک این دو قوم در ایران باستان و پیش از دوره صفوی بازمی‌گردد، چه بسا سرزمین ارمنستان در ادوار باستانی ایران توسط پادشاهان ایرانی اداره می‌گشت. پژوهش حاضر در پی پاسخ‌گویی به این پرسش است که، چه عواملی باعث ایجاد روابط بینا فرهنگی ایرانیان با ارامنه ارمنستان شد؟ از این رو، فرض بر آن است که زمینه‌های مشترک تاریخی و فرهنگی ایرانیان و ارامنه از دوران باستان باعث ایجاد تعامل میان این دو قوم در دوره صفوی شده است. با توجه به اهمیت مهاجرت ارامنه به ایران در دوره صفوی، پرداختن به چگونگی ایجاد تعامل میان آنان با ایرانیان حاکی از ضرورت انجام این پژوهش است که در این راستا هدف پژوهش حاضر، شناخت زمینه‌های ایجاد روابط بینا فرهنگی ایرانیان با ارامنه ارمنستان، بررسی مؤلفه‌های مؤثر در هویت قومی ارامنه و نیز واکاوی اشتراکات فرهنگی ایرانیان و ارامنه می‌باشد. این پژوهش از نظر هدف بر شیوه توسعه‌ای استوار است و از لحاظ روش و ماهیت بر مبنای تحقیقات تاریخی و توصیفی-تحلیلی می‌باشد؛ لذا با بهره‌گیری از مطالعات کتابخانه‌ای و منابع معتبر سعی در پیش‌برد اهداف داشته است. نتایج حاصل نمایانگر آن است که در ادوار ایران باستان، حکومت‌های هخامنشیان و اشکانیان نسبت به سایر دولت‌ها از تعامل قابل توجهی با سرزمین ارمنستان برخوردار بوده و پیشینه مشترک آن‌ها حاکی از تعاملات این دو قوم در زمینه‌هایی هم‌چون: زبان، اعیاد، موسیقی و معماری است. با این وجود هویت آنان دارای مشخصه‌های عینی و ذهنی مستقل بود که موجب حفظ ارزش‌ها و ماندگاری هویت قومی ارامنه در ایران دوره صفوی گشت. **کلیدواژگان:** ایران، ارامنه، جلفای نو، هویت، روابط بینا فرهنگی.

I. دانشجوی دکتری گروه تاریخ، واحد نجف‌آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف‌آباد، ایران.
II. دانشیار گروه صنایع دستی، دانشگاه هنر اصفهان، ایران (نویسنده مسئول).
Email: a.attari@aui.ac.ir

*. این مقاله برگرفته از رساله دکتری «بهاره نیک‌روش» با عنوان «تبیین و تحلیل روند شکل‌گیری کلیساهای اصفهان و تأثیر هنر اسلامی بر آن‌ها در دوره صفوی» به راهنمایی «علی‌رضا خواجه‌احمد عطاری» و مشاوره «مهرداد حجازی» در دانشگاه آزاد اسلامی واحد نجف‌آباد می‌باشد.

ارجاع به مقاله: نیک‌روش، بهاره؛ و خواجه‌احمد عطاری، علی‌رضا، ۱۴۰۱، «بازشناسی هویت فرهنگی ارامنه جلفای اصفهان با تأکید بر روابط بینا فرهنگی با ایرانیان». پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، ۱۲(۳۴): ۲۹۵-۳۳۰. doi: 10.22084/nbsb.2019.17612.1842

صفحه اصلی مقاله در سامانه نشریه:
https://nbsb.basui.ac.ir/article_4943.htm-1?lang=fa

فصلنامه علمی گروه باستان‌شناسی دانشکده هنر و معماری، دانشگاه بوعلی سینا، همدان، ایران.

© حق نشر متعلق به نویسنده(گان) است و نویسنده تحت مجوز Creative Commons Attribution License به مجله اجازه می‌دهد مقاله چاپ شده را در سامانه به اشتراک بگذارد، منوط بر این‌که حقوق مؤلف اثر حفظ و به انتشار اولیه مقاله در این مجله اشاره شود.

مقدمه

یکی از مهم‌ترین حوادث سیاسی در زمان «شاه عباس اول» را می‌توان جنگ‌های ایران و عثمانی در سرزمین ارمنستان دانست که به جهت حملات مکرر سپاه عثمانی نه تنها منجر به ویرانی این سرزمین شد، بلکه مهاجرت ارامنه به ایران را در پی داشت. پس از مهاجرت ارامنه به ایران، آنان تلاش کردند تا در بُعد معنوی، هنر و فرهنگ خود را حفظ نمایند و البته در یک تعامل فرهنگی از فرهنگ و هنر ایرانیان برخوردار شدند. شایان ذکر است عملکرد شاه عباس اول در راستای ماندگاری این قوم در ایران به منظور بهره‌وری از استعداد تجاری، صنعت و هنر ارامنه بی‌تأثیر نبود. شاه صفوی که هدفش از کوچ ارامنه به ایران چیزی جز مقاصد نظامی، اقتصادی و فرهنگی بیش نبود با اسکان آنان در محله جلفا و با القای امتیازاتی هم‌چون: آزادی مذهب، عدم برتری مسلمانان نسبت به ارامنه و اجازه احداث کلیسا، ارامنه را در عدم بازگشتشان به سرزمین خود ترغیب نمود؛ بنابراین حمایت دربار صفوی از ارامنه باعث شد تا این مهاجران متنفذ، علاوه بر آن‌که به تجارت با دول اروپایی پرداختند و موجبات گسترش اوضاع اقتصادی ایران را فراهم آوردند، اقدام به ساخت کلیساها و خانه‌های باشکوهی نمودند. هم‌چنین آنان سعی کردند خود را هم‌سو با فضای فرهنگی و هنری ایران نمایند و نه تنها با دارا بودن هویت ملی، خود را با شرایط جدید وفق دادند، بلکه رابطه مادی و معنوی خود را حفظ نمودند. از آنجایی‌که تقابل دو فرهنگ می‌تواند منجر به شکل‌گیری آثار نوینی در زمینه‌های گوناگون شود، این قوم در آفرینش بسیاری از ارزش‌های فرهنگی و هنری پیشرو بوده‌اند که برخی از این ارزش‌ها حاصل ارتباط آنان با ایرانیان و تأثیر از فرهنگ و هنر این سرزمین و بخش دیگر مربوط به میراث گذشتگانشان بود.

هدف اصلی این تحقیق، شناخت زمینه‌های ایجاد روابط بینا فرهنگی ایرانیان با ارامنه ارمنستان می‌باشد که در طی آن به اهداف فرعی، از جمله شناخت مؤلفه‌های مؤثر در هویت قومی ارامنه و نیز واکاوی اشتراکات فرهنگی ایرانیان و ارامنه پرداخته شده است. حال باتوجه به این‌که مهاجرت ارامنه به ایران، از جمله رویدادهای تاریخی و سیاسی در دوره صفوی محسوب می‌شود؛ لذا پرداختن به عوامل مؤثر در رابطه بینا فرهنگی میان ارامنه و ایرانیان در آن برهه حاکی از ضرورت پژوهش حاضر می‌باشد.

پرسش‌ها و فرضیات پژوهش: این پژوهش در پی پاسخ‌گویی به این پرسش اصلی است که، چه عواملی باعث ایجاد روابط بینا فرهنگی ایرانیان با ارامنه ارمنستان شد؟ هم‌چنین سعی دارد تا به پرسش‌های فرعی زیر پاسخ دهد: عناصر مؤثر در ماندگاری هویت قومی ارامنه چیست؟ و نقاط اشتراک ایرانیان و ارامنه در چه زمینه‌های فرهنگی حائز اهمیت می‌باشد؟ فرضیه اصلی پژوهش حاکی از آن است که زمینه‌های مشترک تاریخی و فرهنگی ایرانیان و ارامنه از دوران باستان باعث ایجاد تعامل میان این دو قوم در دوره صفوی شده است؛ هم‌چنین این پژوهش به موازات پرسش‌های فرعی بر این فرض می‌باشد که تمایل ارامنه به حفظ عناصر عینی و ذهنی از هویت قومی خود در قالب مراسم فرهنگی و مذهبی

موجب ماندگاری هویت جمعی آنان گشت. از سوی دیگر، پیشینه تاریخی ایران باستان و ارمنستان نشانگر اشتراک این دو قوم در اعیاد و زبان می‌باشد.

روش پژوهش: پژوهش حاضر با استفاده از دیدگاه نظریه پردازان و با روش توصیفی-تحلیلی به شناخت پدیده هویت قومی و رابطه بینا فرهنگی ارمنه جلفای نو با ایرانیان می‌پردازد. براین اساس با بهره‌گیری از مطالعات کتابخانه‌ای در راستای هدف پژوهش، در گام آغازین به شناخت نظریه‌هایی پیرامون مبحث هویت و فرهنگ هر ملت پرداخته شده و در گام‌های پسین، با مطالعه اجمالی تاریخچه ورود ارمنه به ایران، زمینه‌های اشتراک‌پذیری فرهنگی این دو قوم و رابطه بینا فرهنگی آن‌ها بررسی می‌گردد.

پیشینه پژوهش

با توجه به آن‌که بررسی پژوهش‌های پیشین می‌تواند در دست‌یابی به یافته‌های دیگر پژوهشگران و پیش‌برد پژوهش مؤثر باشد؛ لذا در ذیل به ارائه مختصر پژوهش‌های مختلفی پرداخته شده که در زمینه تاریخچه ورود ارمنه به ایران، هم‌چنین مقوله فرهنگ و نیز روابط بینا فرهنگی جوامع انجام شده است (جدول ۱). همان‌گونه که در بررسی پژوهش‌های پیشین مشاهده گردید، توجه به تاریخ ورود ارمنه به ایران، آداب و رسوم آن‌ها از یک سو و پرداختن به مقوله هویت و فرهنگ یک ملت از سوی دیگر، همواره مورد عنایت پژوهشگران قرار گرفته است.

► جدول ۱. تعدادی از تحقیق‌های ارائه شده در رابطه با موضوع پژوهش (نگارندگان، ۱۳۹۷).
Table 1. A number of researches presented in relation to the research subject (Authors, 2017).

پژوهشگران	عنوان پژوهش	هدف پژوهش	یافته‌ها و نتایج
پاسدرماجیان (۱۳۶۹)	تاریخ ارمنستان	تاریخچه ارمنستان و حضور امپراتوری پارسیان در این سرزمین و بازتاب حضور ترکان عثمانی	پیشینه مذهبی ارمنیان و چگونگی پذیرش مسیحیت و اشاره به جنبه‌های فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی
دروهانیان (۱۳۷۹)	تاریخ جلفای اصفهان	تبیین وضع ساکنان ارمنستان، علت مهاجرت و وضعیت ارمنه در ایران	دست‌یابی به وضعیت ساکنان جلفا پس از مهاجرت به ایران با تأملی در خصلت‌های شاه‌عباس
هویان (۱۳۸۰)	ارمنیان ایران	پرداختن به خاستگاه ارمنه، روابط ارمنیان با ایرانیان	بررسی مذهب، فعالیت شغلی، جشن‌ها و زبان ارمنه
هویان (۱۳۸۷)	ایرانیان ارمنی / از ایران چه می‌دانم	اشاره به پیشینه تاریخی ارمنستان و ارتباط فرهنگی و قومیتی ارمنه و ایرانیان و چگونگی ورود دین مسیحیت به ارمنستان	با بررسی اشتراکات دین ارمنه و ایرانیان باستان و ذکر خصوصیات زبان ارمنی، به تأثیرپذیری زبان ارمنی از زبان آریایی پرداخته است
ملکمیان (۱۳۸۹)	گزیده‌ای از تعاملات و تشابهات فرهنگی بین ایران و ارمنستان از دیرباز تاکنون	پرداختن به مهاجرت ارمنه به ایران از ابتدا تا پایان حکومت صفوی و روابط بینا فرهنگی این دو قوم	با اشاره به جشن‌های مشترک ایران و ارمنستان به شرح چگونگی انجام آن مراسم پرداخته است
عاملی (۱۳۹۰)	مطالعات جهانی شدن: دوفضایی شدن‌ها و دوج جهانی شدن‌ها	بررسی دوفضایی شدن فرهنگ‌ها و تأثیر آن‌ها بر یکدیگر	با ذکر نظریه‌های صاحب‌نظران به تبیین واژه هویت و فرهنگ پرداخته، همچنین به رابطه میراث معماری با هویت و فرهنگ یک ملت دست یافته است
دارابی (۱۳۹۳)	چارچوب‌های شناختی در مباحث بینا فرهنگی هنر	تبیین مباحث بینا فرهنگی با توجه به رویکردهای مختلف صاحب‌نظران	دست‌یابی به مزایا و معایب دیدگاه‌های مربوط به رویکرد بینا فرهنگی هنرها، با تأکید بر مسأله عدم برتری هر یک از سنت‌های هنرهای غربی و غیر غربی در تعامل بینا فرهنگی با یکدیگر

این درحالی است که تعامل و رابطه میان این عوامل، ازجمله تأثیراتی که اشتراکات فرهنگی ایرانیان و آرامنه بر ورود این قوم به ایران دوره صفوی و خلق آثار هنری آن‌ها داشته، هم‌چنان از منظر روابط بینا فرهنگی دو قوم مورد بررسی قرار نگرفته که می‌تواند زمینه‌های نوآوری پژوهش حاضر را فراهم آورد.

مبانی نظری فرهنگ و هویت

از آنجایی که فرهنگ در عین تأثیرپذیری می‌تواند تأثیرگذار هم باشد، لذا نمی‌توان از آن به عنوان امری خنثی و جدا افتاده یاد نمود. پس هنگامی که در زندگی روزمره با یک سری از تعلقات ملی و بومی و قرارگیری در تمدنی بزرگ‌تر با نمادهای فرهنگی متفاوت قرار گیریم برآیندهای آن را در طول زمان می‌توان مشاهده کرد. از دیدگاه «آلن بیرو» فرهنگ عبارت است از بازخورد و منعکس‌کننده هر آن چیزی که از جهان پیرامون خود کسب و منتقل می‌کنیم؛ به گونه‌ای که تمام عناصر حیات جامعه خواه ناخواه، نه تنها به عنوان یک ارزش اجتماعی شناخته می‌شوند، بلکه در پرورش رشد انسانی نیز نقش قابل ملاحظه‌ای ایفا می‌نماید (بیرو، ۱۳۸۰: ۷۷). در میان تمام تعاریفی که از فرهنگ ارائه شده است شاید بتوان جامع‌ترین آن را در میان جامعه‌شناسان ایرانی از «مسعود چلبی» دانست؛ وی در تعریف فرهنگ آورده است: «.. جوهره اصلی فرهنگ، علایم، اندیشه‌ها و روابط منطقی و اجتماعی [از نوع بارز گفتمانی] بین آن‌هاست ...» (چلبی، ۱۳۹۵: ۵۸). از سوی دیگر صحبت از تکثر فرهنگ‌ها اندیشه‌ای بود که «هردر»^۱ مطرح ساخت و معتقد بود که فرهنگ‌های گوناگونی در میان گروه‌های مختلف اجتماعی و اقتصادی یک ملت وجود دارند (باکاک، ۱۳۸۶: ۳۹). از آنجایی که توسعه اجتماعی منوط به گسترش فضای اجتماعی است، خواه ناخواه دوفضایی شدن‌ها و یا دوجهانی شدن‌ها، از جمله عوامل ایجاد پارادایمی است که می‌تواند موجبات تغییرات را در ادوار گوناگون فراهم سازد (عاملی، ۱۳۹۵: ۸۷). درحقیقت آن‌چه که در این نظریه مطرح می‌شود به تمایز دوجهان موازی می‌پردازد که به رغم آن‌که جدا از یکدیگر حرکت می‌کنند ولیکن با یکدیگر در ارتباطند (عاملی، ۱۳۸۷: ۴۴)؛ از جمله موارد مهمی که تمایز این دوجهان را آشکار می‌سازد مسائل فرهنگی است که خود ناشی از پارادوکسی است که از محیط جغرافیایی و احساس تعلق ملی حاصل می‌شود. در واقع جهانی شدن به یکی شدن همه فرهنگ‌ها نمی‌پردازد، بلکه سعی دارد موجبات امکان تعامل آن‌ها در عرصه جهانی را فراهم آورد (عاملی، ۱۳۹۵: ۹۲). «استوارت هال»^۲ خاطرنشان می‌سازد هویت در معنای امروزی دیگر نمی‌تواند مربوط به سازه‌هایی هم‌چون ملیت و طبقه شناخته شود، بلکه به احساسات و ذهنیت مشترک افراد برمی‌گردد. گاهی نیز ممکن است در اجتماع هویت جمعی شکل گیرد که ناشی از تکرار تمایلات مشابه همه افراد و بازتاب برخوردها در سایرین می‌باشد. در تصدیق این مطلب «امیل دورکیم»^۳ نیز معتقد است مجموعه باورها و نهادها در نظام‌های دینی، با تمرکز بخشیدن به احساسات پراکنده در بین اعضای جامعه، هویت مشترک ایجاد

می‌کند (اسمیت، ۱۳۸۳: ۱۹-۱۸). از دیدگاه جامعه‌شناسان، هویت از دو بُعد فردی و جمعی قابل استنتاج می‌باشد. هویتی که در میان افراد با توجه به ویژگی‌های منحصر به فرد شخص، برجستگی داشته و هویت فردی را شکل می‌دهد و از بُعد دیگر، ویژگی‌های منحصر به فرد گروهی که قابل مقایسه با سایر گروه‌ها می‌گردد و موجب برجستگی نسبی هویت جمعی گروه می‌شود، هویت گروهی را پدید می‌آورد (گودرزی، ۱۳۸۴: ۲۲). در رابطه با ابعاد هویت اجتماعی نظریه‌های متعددی ارائه شده است، «جنکینز»^۵ در رابطه با تعریف هویت اجتماعی معتقد است: «... شیوه‌هایی که به واسطه آن‌ها افراد و جماعت‌ها در روابط اجتماعی خود، از افراد و جماعت‌های دیگر متمایز می‌شوند. هویت اجتماعی برقراری و متمایز ساختن نظام نسبت‌های شباهت و تفاوت میان افراد، میان جماعت‌ها و میان افراد و جماعت‌هاست...» (جنکینز، ۱۳۹۱: ۹). از دیدگاه وی، افراد در مواجهه شدن با گروه‌های مختلف اجتماعی سعی بر آن دارند تا آن‌چه را که شبیه خود او هستند و دارای سیستم‌های ارزشی و هنجاری یکسان با وی می‌باشند را به درون گروه و هرآن‌چه را که با فرد در تمایز است را به برون گروه منتقل نمایند. خانواده به عنوان یک عامل بازتولید نقش اولیه را در ایجاد هویت بازی می‌کند و پس از آن به جهت آن‌که بدون استمرار و تداوم، هویت معنایی ندارد؛ لذا تغییرپذیری نیز جزو لاینفک آن محسوب می‌شود و از طریق اجتماع می‌تواند تداوم یافته و استوار گردد (همان: ۴۷). هم‌چنین «... هویت‌ها فقط در جوامع وجود دارند، چون این جوامع هستند که آن‌ها را تعریف و سازمان‌دهی می‌کنند...» (گیرنا، ۱۳۸۷: ۱۲۰). با توجه به مفهوم هویت و بالأخص در رابطه با قوم آرامنه در ایران، می‌توان به مفهوم واژه قومیت پرداخت؛ چراکه اصطلاح قومیت اشاره به تفاوت‌های فرهنگی دارد.

قومیت مربوط به گروه خاصی نبوده و براساس روابط اجتماعی که افراد کنشگران آن محسوب می‌شوند، شکل می‌گیرد. به اعتقاد برخی از نظریه‌پردازان، از جمله «فردریک بارث»^۶ در تعریف هویت قومی بیش از آن‌که خصایص فرهنگی حائز اهمیت باشد، کنش‌های متقابل اجتماعی با دیگر گروه‌ها و ایجاد تفاوت‌های معنادار اجتماعی مطرح می‌باشد. براین مبنا شاید بتوان هویت قومی را از دیگر هویت‌های اجتماعی (محلی، منطقه‌ای و فرهنگی) متمایز دانست، چه بسا مبنای شناسایی قومی که برگرفته از اعتقادات به نیای مشترک می‌باشد در این حیطة قرار گرفته و از بدو تولد افراد به صورت ذهنی و عینی در آن‌ها شکل می‌گیرد و هویت قومی آنان را تشکیل می‌دهد. این در حدی است که عدم اتصال یک ملت به یک ریشه قومی می‌تواند سبب فروپاشی آن باشد (Malesevic, 2004: 30 & 32). با توجه به این‌که هویت قومی، هویتی با محتوای فرهنگی و شامل عناصری هم‌چون نمادها، اسطوره‌ها، خاطرات، آداب و مناسک می‌باشد بقای این عناصر هویتی را در طول نسل‌های متوالی، می‌توان دلیلی بر پایداری و بقای هویت قومی آن‌ها دانست (اسمیت، ۱۳۸۷: ۸۴-۸۶). این در حالی است که بقای هویت قومی یک گروه مهاجر منوط به شرایط اجتماعی حاکم در جامعه میزبان و هم‌چنین استحکام عناصر هویتی قوم اقلیت دارد که موجبات ماندگاری آن را در برابر فرهنگ اکثریت

پدید می‌آورد. به نظر می‌رسد که آرامنه از حیث دارا بودن هر دو شرط بهره‌مند بودند؛ چراکه این گروه در جامعه ایرانی به حیات فرهنگی خود ادامه داده و برخی از عناصر فرهنگی ایرانیان را اخذ و با فرهنگ خود امتزاج نمودند (Abrahamian, 2006: 68)، (نمودار ۱). بارث و جنکینز، اساس تفاوت میان دو جماعت را ناشی از هویت جمعی متفاوت آن‌ها می‌دانند و معتقدند هویت اجتماعی فرآیندی است که دائماً در حال تغییر بوده و هیچ‌گاه ثابت نمی‌ماند؛ بنابراین هویت اجتماعی را می‌توان عامل اساسی متمایزشمردن افراد و جماعت‌ها از یک‌دیگر دانست.

باتوجه به این‌که برقراری تعاملات فرهنگی موجبات انسجام و تقویت هویت فرهنگی را در پی دارد و باعث ارتقای رقابت‌پذیری مثبت میان آن‌ها می‌شود پس می‌توان گفت تأثیر متقابل فرهنگ‌ها بر یک‌دیگر با وجود تنوع و تفاوت‌های مبتنی در پیشینه‌های آنان، دروازه الهام‌بخشی و موفقیت را به سمت نوعی سازگاری سوق می‌دهد که در نتیجه فرهنگ یا سبک نوین زندگی را براساس تحول در شیوه تفکر به ارمغان می‌آورد. براین اساس، دیدگاه بینا فرهنگی سعی در ارائه این نکته دارد که وجود مشابهت‌ها و تفاوت‌های فرهنگی در یک جامعه، نه تنها مانعی در دستیابی به بهترین شیوه زندگی ندارد، بلکه می‌تواند منعکس‌کننده نوعی استراتژی در رویکردی نوین قلمداد شود (رابینز و همکاران، ۱۳۹۴: ۳۵۲؛ فوکویاما، ۱۳۸۶: ۱۳). نظریه ارتباط میان فرهنگی می‌تواند به عنوان یکی از منابع قدرت نرم در راستای ارتقای کارآمدی فرهنگ در جامعه محسوب گردد. از دیدگاه جامعه‌شناسان نیز ارتباطات بینا فرهنگی نه تنها می‌تواند ریشه در مردم‌شناسی و زبان‌شناسی داشته باشد، بلکه شامل ارتباطات غیرکلامی نیز می‌شود (Rogers & Others, 2002: 8 & 9؛ دارابی، ۱۳۹۳: ۱۸۵).

▲ نمودار ۱. شکل‌گیری هویت در ساختار اجتماعی و فرهنگی یک جامعه (نگارندگان، ۱۳۹۷).

Chart. 1: The formation of identity in the social and cultural structure of a society (Authors, 2017)

اصل غایت‌گرایی که همانا توجه به غایات مشترک فرهنگی است موجب می‌شود تا با حفظ اصالت فرهنگی و دوری از تعصبات و خودمحوری‌ها به تلاش برای جذب ویژگی‌های مثبت سایر فرهنگ‌ها نیز بپردازد. چه بسا نگاه به مشترکات در عین احترام به تفاوت‌ها موجب برانگیختن صلح در اندیشه مردم جامعه و هم‌خوانی دیدگاه‌های فرهنگی با یک‌دیگر می‌شود؛ لذا پذیرش تفاوت فرهنگی و احترام به تنوع فرهنگی را می‌توان مهم‌ترین عاملی دانست که ارتباط مؤثر بین فرهنگ‌ها را شکل می‌دهد (Greenholtz, 2000: 412). با توجه به این‌که اندیشمندان در

رابطه با واژه تنوع فرهنگی دیدگاه‌های متفاوتی دارند، اما در یک جمع‌بندی کلی «پارخ» تنوع فرهنگی را هم‌راستا با آزادی انسان دانسته و معتقد است به جهت آن که ارزش‌ها و ظرفیت‌های انسان‌ها در یک سیر موازی حرکت نمی‌کند؛ بنابراین هر فرهنگی محدودیت‌هایی را برای به رسمیت شناختن سایر فرهنگ‌ها در نظر می‌گیرد و از این سو فرهنگ‌های دیگر به حاشیه می‌روند. پس می‌توان گفت هرچند یک فرهنگ دارای صبغه غنی باشد، اما نیازمند در ارتباط قرار گرفتن با سایر فرهنگ‌ها جهت رشد و شکوفایی می‌باشد. این درحالی است که برخلاف انحصار فرهنگی در یک جامعه، تنوع فرهنگی می‌تواند زمینه‌های ایجاد و رشد خلاقیت در جامعه را رقم‌بزند (Parekh, 2005: 166). در ادوار تاریخی، مهاجران همواره به وسیله مهارت‌ها، ارزش‌ها و روش‌های متفاوت موجب افزایش سرمایه خلاق شهرها شده‌اند که این امر به نوبه خود منجر به تکامل ایده‌ها و شیوه‌های جدید می‌شود؛ بر این اساس، تنوع فرهنگی و اجتماعی به طور مثبت ظرفیت نوآوری و خلاقیت را تحت تأثیر قرار می‌دهد (Siebel, 2011). ایران نیز به واسطه دارا بودن تنوع جغرافیایی، اقلیم‌های متنوع و چشم‌اندازهای گوناگون موجبات پدید آمدن رفتارهای اجتماعی و اقتصادی متفاوتی را فراهم آورده است؛ این تنوع جغرافیایی به نوبه خود باعث ایجاد تنوع فرهنگی و آداب و رسوم متنوع شده است. از سوی دیگر، وجود تنوع دینی-مذهبی و قومی-زبانی باعث تمایز ساختار فرهنگی این کشور از سایر تمدن‌ها می‌شود (قمری، ۱۳۸۴: ۱۴۵ و ۱۷۳). پس می‌توان گفت ارتباطات بین‌فرهنگی عمدتاً در جامعه‌ای با تنوع فرهنگی، دینی و قومی معنا پیدا می‌کند و موجب می‌شود تا میان این اقوام یک هم‌بستگی ایجاد شود. این مسأله در جوامعی هم چون ایران به واسطه دارا بودن چنین تنوعی که به گونه‌ای در تعامل با یک‌دیگر قرار دارند از حساسیت ویژه‌ای برخوردار می‌باشد؛ از جمله گروه‌های قومی، مذهبی متفاوت در ایران و به خصوص در اصفهان که همواره در تعاملی نزدیک با گروه اکثریت قرار دارند، ارامنه مهاجر می‌باشند که حضور و اقامت چندصدساله ارامنه در ایران، باعث ایجاد فرهنگ نوینی شد که به گونه‌ای تلفیقی از فرهنگ ملی و آداب و رسوم خاص ارامنه با فرهنگ غنی ایرانی است. در این میان هویت ارامنه نیز با دارا بودن جلوه‌هایی عینی و ذهنی مختص به خود توانسته از دیگر جوامع و فرهنگ‌ها متمایز گردد؛ جدول ۲، به اختصار به معرفی نمادهای هویت ارمنی می‌پردازد.

روابط ارمنیان با ایران باستان

روابط ایران و ارمنستان از آنجایی آغاز می‌شود که پادشاه ماد، «وارباکس (هوخستره)» (۶۷۸-۵۵۰ پ.م.) به رئیس قوم ارمنیان وعده تاج و تخت داد و بدین منظور «بارویر» نیز وی را در فتح نینوا- پایتخت آشور- یاری رساند که در نتیجه پس از نابودی دولت آشور، بارویر به پادشاهی ارمنستان شناخته شد. در این زمان، مادها با تشکیل یک امپراتوری که ارمنستان نیز جزو قلمرو آن‌ها محسوب می‌شد تنها توانستند به مدت کوتاهی بر این کشور تسلط داشته باشند (خورناسی، ۱۹۸۴: ۱۷ و ۱۸). سلطه ایران

جدول ۲. عناصر هویت ارمنی از دیدگاه «آبراهامیان»^۷ و «آنتونی اسمیت»^۸ (نگارندگان، ۱۳۹۷).

Table 2: Elements of Armenian identity from the point of view of Abrahamian and Anthony Smith (Authors, 2017).

<p>۱. مذهب (کلیسای ارمنی): کلیسای ارمنه نقش منحصر به فردی در هویت این ملت ایفا نموده، به گونه‌ای که ارمنه خود را اولین قومی می‌داند که مسیحیت را به صورت دولتی پذیرفته‌اند. همچنین جدا شدن مسیحیت ارمنه از کلیسای بیزانس و ارائه شکل مستقل از کلیسا که مختص جامعه ارمنی بود در شکل‌گیری هویت ارمنی مؤثر بوده است. در واقع ارمنه تا مدتی فاقد دولت بودند و ظهور کلیسا سبب شد تا این مرکز مذهبی نقش دولت را ایفا نماید تا جایی که حتی نهادهای آموزشی ارمنه نیز ابتدا در کلیسا شکل گرفته‌اند (Abrahamian, 2006: 114, 115).</p>	<p>نمادهای هویت ارمنی</p>
<p>۲. زبان: نقش زبان به عنوان یک کنش اجتماعی است که در اصل لازمه ایجاد برقراری، ارتباط و تبادل مستلزم داشتن مناسبات فردی و در نتیجه ساختن فرهنگی مشترک می‌باشد؛ گرچه لازم به ذکر است که در یک جامعه تنها کلمات در قالب زبان عمل نمی‌کنند، بلکه مراد از زبان، نشانه‌ها و نمادپردازی‌هایی است که می‌توان از این طریق معناها در فرهنگ‌های متفاوت گسترش یابد (Abrahamian, 2006: باکاک، ۱۳۸۶: ۴۰).</p>	
<p>۳. خط: هویت خط و الفبا (زبان نوشتاری) در نمادنگاری و نهادینه ساختن هویت نقش مهمی ایفا می‌کند. علاوه بر این کاربرد خط ارمنی در صنعت چاپ باعث آگاه ساختن مردم و انتقال تجربیات دانش و تاریخ ارمنه به نسل‌های بعدی و تحقق بخشیدن به ادبیات ارمنی شده و این خود نخستین گام به سوی حمایت فرهنگی بود (Abrahamian, 2006: 79).</p>	
<p>۴. موسیقی در هویت قومی ارمنه جایگاه ویژه‌ای دارد؛ به طوری که بازتابی از زندگی ارمنه است. چنانچه استفاده از قطعات موسیقی فولکلوری رایج بوده که آوازهای آن نیز حاکی از موضوعات حماسی، عرفانی و مرثیه می‌باشد. موسیقی ارمنستان پس از میلاد به دو دسته آئینی و مردمی (سکولار) تقسیم می‌شد که به نوعی رواج موسیقی آئینی در میان عامه مردم و سکولار در قصر پادشاهان و در طبقه اشراف تداول داشت. با رشد مسیحیت در ارمنستان، موسیقی آئینی با تک‌خوانی و تکنوازی همراه بود که در کلیساها پایه‌ریزی شد (ملکمیان، ۱۳۸۹: ۹۳-۹۲).</p>	
<p>۵. مرزهای سرزمینی: ایجاد یک سرزمین و حاکمیت مستقل با اهداف سیاسی مشترک می‌تواند در هویت قومی هر ملت مؤثر باشد (Eriksen, 2002: 76).</p>	
<p>۶. آداب و رسوم و سنت‌های ارمنی (جشن‌ها): از اعیاد مذهبی و ملی ارمنیان از جمله اعیاد حضرت مسیح (ع)، مریم مقدس (س)، جشن اختراع خط ارمنی، جشن ترجمه، صلیب قدسیه، مقدسین مسیحیت و جشن‌های ملی که بگذریم برخی از آنان همچون جشن آب‌پاشان منسوب به حضرت مسیح (ع) - روز اول سال - و جشن میوه منسوب به حضرت مریم مقدس (س) - جشن کشاورزان (خاقون اورهنگ) - در فرهنگ ارمنه جایگاه ویژه‌ای دارد (میرعظیمی، ۱۳۷۹: ۲۴۶).</p>	
<p>۷. نمادها (آرارات): کوه آرارات نماد ملی همه ارمنه و بیانگر مقاومت، استقلال و عدالت در ریشه‌های این ملت است. تاجایی که ارمنه با انتخاب نام آرارات برای باشگاه‌های فرهنگی، ورزشی، مدارس ارمنی و حتی نام پسرانشان سعی در حفظ این نماد نموده‌اند.</p>	
<p>۱. حس تعلق به جامعه ارمنی: برخورداری از ارزش‌های تاریخی و فرهنگی مشترک در هر ملت و رجوع دوباره به آن‌ها در ملل مدرن باعث ایجاد حس تعلق به ریشه قومی و شکل‌گیری هویت قومی هر ملت می‌شود.</p>	<p>نمادهای هویت ارمنی</p>
<p>۲. اسطوره‌های برگزیدگی (اسطوره هایک‌دیل، داستان شجاعان ساسون): ارمنه به عنوان مرکز تمدن مسیحی معرفی و محل بهشت عدن نیز در ارمنستان دانسته شده است. بر اساس داستان‌هایی که سینه‌به‌سینه در میان ارمنه منتقل شده این ملت از فرزندان هایک - که فرزند مستقیم نوح (ع) شناخته شده است و در اطراف کوه آرارات زندگی می‌کرده - می‌باشد (Panossian, 2006: 51,52).</p>	
<p>۳. وقایع تاریخی و بازگشت نمادین به گذشته تاریخی: هاینام معتقد است آنچه که یک ملت را می‌سازد گذشته است؛ از این رو هویت ارمنه نیز با اعتقاد به تاریخ حفظ شده است (Panossian, 2006: 28).</p>	

در ارمنستان هم‌چنان - به مدت دو قرن ۵۱۸-۳۳۰ پ.م - ادامه داشت و این عامل باعث تغییراتی در زندگی ارمنیان گشت. چه بسا منجر به گسترش و توسعه اقتصاد، حمل و نقل، صنعت، تجارت و کشاورزی شد و با وجود آن که زبان فارسی بر این قوم تحمیل نشده بود، اما در میان طبقات بالاتر به عنوان زبان محاوره‌ای مورد استفاده قرار می‌گرفت. از سوی دیگر، ارمنه با اقتباس از آداب و رسوم ایرانیان، فرزندان خود را به همان گونه تربیت می‌ساختند ولی با این حال هم‌چنان خصیصه قومی و ملی

خود را حفظ نمودند (پادماگریان و آقاسی، ۱۳۵۲: ۲۲). پس از آن که دولت ماد جای خود را به حکومت پارسیان ۵۵۰-۳۳۰ پ.م. داد، حکومت ارمنستان نیز هم‌چون سایر کشورهای تحت سلطه امپراتوری هخامنشی سر به شورش برداشت. در واقع این شورش‌ها نشان‌گر آن است که ارمنیان وجود یک نیروی بیگانه را در خاک کشورشان نمی‌پذیرند؛ هرچند این قدرت، کشوری مثل ایران باشد که با آرامنه اشتراکات فرهنگی زیادی دارد. آن چه در زمره سیاست‌های کوروش و داریوش به عنوان یک اصل، در نظر گرفته شده بود، واگذاری قسمت‌های وسیعی از سرزمین‌های مفتوح به عنوان ساتراپ بود که ارمنستان نیز از این امر مستثنی نبود؛ لذا ارمنستان در این زمان به عنوان یکی از ساتراپ‌نشین‌های ایران - از خانواده یرواندیان - بود و حاکمی که شاهنشاهان هخامنشی بر کشور می‌گماردند از میان شاهان محلی خودشان انتخاب می‌شد (نوری‌زاده، ۱۳۸۹: ۲۱؛ پاسدرماجیان، ۱۳۷۷: ۲۸ و ۲۹). این ارتباط تا استیلای هخامنشیان ادامه داشت تا جایی که در این دولت، ارمنیان پس از پارس‌ها و مادها فرماندهی سپاه هخامنشیان را بر عهده و در جایگاه سوم قرار داشتند و در هنگام حمله «اسکندر» مقدونی به ایران، در نبرد «گوگامل» قسمت عظیمی از سپاه ایران را ارمنیان تشکیل می‌دادند (هویان، ۱۳۸۰: ۶).

زمان سلطنت «داریوش سوم»، این امپراتوری که به دلیل حمله اسکندر مقدونی راه سقوط را در پیش گرفته بود، توانست با رهایی از یوغ هخامنشیان همانند یک پادشاهی مستقل قد علم کند (نوری‌زاده، ۱۳۸۹: ۲۳؛ هویان، ۱۳۸۷: ۱۳). در واقع پس از پیروزی مقدونیان بر داریوش، یرواندیان ادعای استقلال کردند و توانستند تا حدودی استقلال ارمنستان را حفظ نمایند (شفقی، ۱۳۸۳: ۵۷۰؛ تاج‌پور، ۱۳۵۳: ۶۵). حمله اسکندر به ایران نیز خواه‌ناخواه نخستین دوران استقلال ارمنستان را با خود به ارمغان آورد و علاوه بر آن تمدن ارمنستان را در برخورد با تمدن یونان - هلنی - قرار داد. اما ارمنستان توانسته بود به استقلال نسبی خود دست یابد؛ چه بسا اسکندر فرصت کافی برای تسلط و حکومت در این سرزمین را نداشت. اما با اشغال منطقه توسط سلوکی‌ها، استقلال ارمنستان مدت زیادی دوام نیاورد (پاسدرماجیان، ۱۳۷۷: ۳۰ و ۳۱). با مرگ اسکندر (۳۲۳ پ.م.) حکومت «سلوکوس» - سلوکیان - در آسیای پیشین از همه گسترده‌تر بود و به عنوان خطر بزرگی برای حکومت‌هایی هم‌چون ارمنستان به شمار می‌رفت. «آنتیوکوس سوم» - معروف به «آنتیوکوس کبیر» ۲۲۳-۱۸۷ پ.م. با اشغال ارمنستان و منطقه‌های یک بزرگ و قتل آخرین یرواند، بر تمامی این سرزمین مسلط شد؛ اما این پیروزی چندان به طول نینجامید؛ چرا که با حمله وی - در سال ۱۹۲ پ.م. - به روم از حکومت مقتدر آن سرزمین شکست خورد و این امر موجب استقلال سرزمین ارمنستان گردید؛ لذا در این زمان «آرتاشس اول» ۱۸۹-۱۶۰ پ.م. با نسبت دادن خود به هخامنشیان به سلطنت رسید. وی با اقدامات و اصلاحات ارضی و لشکرکشی‌های خود دست به گسترش سرزمین ارمنستان نمود (نوری‌زاده، ۱۳۸۹: ۲۸-۲۶). پس از آرتاشس اول دو فرزند او «آرتاوازد اول» ۱۶۰-۱۱۵ پ.م. و «تیگران اول» ۱۱۵-۹۵ پ.م. به تخت نشستند. این زمان مصادف با قدرت‌گیری پارت‌ها و غلبه آنان بر سلوکیان بود.

«مهرداد دوم»، پادشاه پارت ۱۲۳-۸۷ پ.م. قلمرو خود را تا رود فرات گسترش داد و بر آرتاوازاد و تیگران چیره شد (پاسدرماجیان، ۱۳۷۷: ۲۸؛ هویان، ۱۳۸۰: ۷). تا این‌که پس از مرگ مهرداد دوم لشکریان ارمنی به پیش‌روی‌های خود به منطقه اکباتان - همدان - یکی از پایتخت‌های ماد رسیدند و آن را به محاصره خود در آوردند و در طی این فتوحات تیگران به خود لقب «شاه‌شاهان» داد (نوری‌زاده، ۱۳۸۹: ۳۵-۳۰). با توجه به این‌که پادشاهان ارمنستان - در دهه‌های نخست قرن اول میلادی - از سوی روم انتخاب می‌شدند، ولیکن با به پادشاهی رسیدن «بلاش^۱ اول» به حکمرانی اشکانیان - پارت‌ها - ارمنستان به‌عنوان دومین شاه‌نشین مستقل اشکانی اعلام می‌شود. پس از نبردهای طولانی که میان پارت‌ها و رومیان انجام می‌شود، امپراتور روم، «نرون»، با درخواست بلاش اول مبنی بر پادشاهی برادرش «تیرداد» در ارمنستان موافقت می‌نماید؛ لذا اشکانیان و رومیان توافق کردند که پادشاه ارمنستان از اشکانیان باشد (رائین، ۱۳۵۶: ۱۸۹؛ درنرسیان، ۲۵۳۷: ۲۳ و ۲۴). در واقع تسلط دولت اشکانیان بر ارمنستان می‌توانست موقعیت جغرافیایی این منطقه را به سود دولت اشکانی فراهم سازد و این امر نه‌تنها برتری دولت اشکانی را بر سرزمین‌های قفقاز مسجّل می‌نمود، بلکه راه دست‌یابی به دریای سیاه به‌عنوان شاهراه تجاری و اتصال اروپا به آسیای مرکزی را هموار می‌ساخت (پاسدرماجیان، ۱۳۷۷: ۷۹ و ۱۰۷). در واقع پیوندهای میان این دو قوم زمانی محکم‌تر شد که برخی از ملکه‌های ایران از شاهزادگان ارمنی بودند؛ چنان‌چه دختر تیگران کبیر، «آریازاته اتوما»^۲، با مهرداد دوم اشکانی، ازدواج نمود (هویان، ۱۳۸۰: ۷)؛ که در نتیجه به ارتباط میان دو قوم انجامید که در طی این دوره علاوه بر نام‌ها و واژه‌های زیادی که از زبان پهلوی اشکانی وارد زبان ارمنی شد آئین اشکانیان نیز مورد قبول مردم ارمنستان واقع شد و دوران پادشاهی اشکانیان را می‌توان بهترین دوران در رابطه با ارتباط میان ارمنه و ایرانیان دانست؛ چنان‌چه آثار آن، هم‌چنان تاکنون مشهود می‌باشد (هویان، ۱۳۸۰: ۸؛ ملکمیان، ۱۳۸۹: ۲۴). با وجود این، تیرداد به دلیل آن‌که از اخلاف اشکانیان به‌شمار می‌رفت، دارای خصایص پارتی بود، ولی از آنجایی‌که سنت و فرهنگ حکومت آرتاشسی هم‌چنان پایدار بود، پس شاهان پارتی ارمنستان مجبور بودند شیوه ارمنی را در پیش بگیرند.

با سرنگونی آخرین پادشاه اشکانی، «اردوان پنجم»، توسط «اردشیر بابکان»، سلسله ساسانیان ۶۵۱-۲۲۴ م. قدرت را به‌دست گرفت. اشکانیان در ارمنستان هم‌چنان به حکومت ادامه می‌دادند و شاهزادگان اشکانی همگی نزد تیرداد دوم به ارمنستان رفته و با نزدیکی به روم سعی نمودند تا بر ساسانیان فائق آیند (پورجعفر و شهیدی، ۱۳۸۸: ۱۰۷). ارمنیان نسبت به تیرداد احترام ویژه‌ای قائل بودند تا جایی‌که او را به‌عنوان یکی از اسطوره‌های خود قلمداد می‌نمودند. روی کار آمدن ساسانیان در شرق و حضور رومیان در غرب، تفرقه‌ای را در میان ارمنه ایجاد کرد؛ لذا ارمنستان شاهد تحولات عمده‌ای بود؛ از جمله آن‌که این سرزمین، میان ایران و روم تقسیم شد - قسمت شرقی زیر سلطه ایران و قسمت غربی متعلق به روم شد - به نحوی که برخی به رومیان و عده‌ای نیز به ایرانیان گرایش داشتند (گیرشمن، ۱۳۹۵: ۳۰۲ -

۳۰۱؛ شعبانی، ۱۳۸۷: ۱۰۸). با وجود آن‌که اردشیر ساسانی ضربات سنگینی به روم وارد نمود، اما در جبههٔ ارمنستان از تیرداد دوم شکست خورد و بعد از آن سعی نمود از برخورد نظامی با ارمنستان دوری جوید تا این‌که با روی کار آمدن «شاپور اول» ساسانی - در سال ۲۵۲ م. - و حمله به ارمنستان، تیرداد دوم به روم متواری گشت و «هرمز اردشیر» ساسانی - پسر شاپور - به عنوان شاه ارمنستان به تخت نشست؛ اما این پیروزی چندان دوام نیاورد؛ در سال ۲۹۷ م.، «نرسی» از دیگر شاهان ساسانی به روم لشکر کشید و از قیصر روم «گالریوس» شکست خورد و پس از آن ارمنستان از انقیاد ساسانیان آزاد گشت و تیرداد کبیر - نوهٔ تیرداد دوم اشکانی - به تخت نشست و ارمنستان تحت حمایت روم درآمد (نوری‌زاده، ۱۳۸۹: ۳۸). در واقع روی کار آمدن ساسانیان تحولات و تغییرات عمده‌ای را بر ارمنستان باقی گذاشت تا جایی‌که منجر به از دست دادن استقلال این منطقه گردید. درحقیقت ساسانیان برخلاف اشکانیان سیاست تمرکز و تشکیل حکومت مرکزی را در پیش گرفتند و سعی در حفظ استقلال ارمنستان به سود خود کردند. ساسانیان تلاش داشتند تا با اشغال ارمنستان آن را به کشور خود ملحق سازند؛ ولیکن می‌توان گفت به جهت آن‌که شاخهٔ ارمنی اشکانی با تکیه بر قدرت روم قوی‌تر از شاخهٔ ایرانی شده بود؛ لذا توانست استقلال خود را حفظ نماید (پاسدرماجیان، ۱۳۷۷: ۱۱۲).

در واقع زمان سلطنت «یزدگرد دوم» در عصر ساسانی از جمله ادواری است که مسیحیان از حمایت وی برخوردار بوده تا جایی‌که از جانب موبدان زرتشتی به وی لقب «گناهکار» داده شد؛ اما هم‌زمان با روی آوردن یزدگرد به دین زرتشتی، دستور داد تا ارمنیان نیز به دین مزدیسنا بگردند و این امر موجب شورش مردم ارمنستان شد؛ لذا وی - در سال ۴۴۷ م. - طی فرمانی نه تنها مالیات سنگینی را در این سرزمین وضع کرد، بلکه از ارمنیان خواست با پذیرش دین زرتشت دین مسیح را ترک کنند (ملکمیان، ۱۳۸۰: ۱۴). بر این اساس مردم ارمنستان با تشکیل شورایی، نه تنها با خواستهٔ یزدگرد موافقت نمودند، بلکه به نبرد با یزدگرد برخاستند که این نبرد - نبرد آدماویز، ۴۵۱ م. - به رغم کشته شدن فرماندهٔ سپاه ارمنی، «وارتان مامیگونیان»^۱، برای هر دو طرف بی‌نتیجه به پایان رسید (درنرسیان، ۲۵۳۷: ۲۴). مخالفت پادشاهان ساسانی نسبت به دین مسیحیت در ارمنستان تا زمان سلطنت «فیروز» هم‌چنان ادامه داشت و وی نیز اصرار به گرایش ارمنیان به آئین زرتشت داشت. این امر باعث شد تا ارمنیان با فرستادن سپاهی، بر فیروز غلبه کنند و اتحاد و برادری در میان آن‌ها رنگ ببازد (هویان، ۱۳۸۷: ۱۴). ارمنیان طی جنگی که با سپاهیان فیروز ساسانی داشتند توانستند آن‌ها را شکست دهند تا این‌که «بلاش» - برادر فیروز - پس از رسیدن به پادشاهی، دین مسیحیت را در ارمنستان به رسمیت شناخت (رائین، ۱۳۵۶: ۱۱ و ۱۲).

با این تفاسیر می‌توان گفت سرزمین ارمنستان به جهت موقعیت جغرافیایی و قرارگیری در میان دو قارهٔ آسیا و اروپا در ایجاد تبادلات فرهنگی بسیار تأثیرگذار و تأثیرپذیر بوده است. به‌گونه‌ای‌که در جریان این مبادلات با تلاقی کنش‌ها و واکنش‌ها، تمدن‌ها شکل گرفته و ارمنستان به عنوان نقش واسطه سعی نموده تا

علاوه بر حفظ تضادهای دو طرف سعی در آشتی دادن میان آن‌ها نماید و به جای مخالفت با آن‌ها نقش مکمل را ایفا کند. تا پیش از سایه افکندن دین مسیح بر منطقه ارمنستان، فرهنگ آن تابع کشورهای همجوار خود ایران، یونان و روم بود. این مطلب را می‌توان از آوازه‌های عامیانه، اشعار حماسی آن‌ها در ستایش خدایان و قهرمانانشان متوجه شد. ولیکن در قرون چهارم و پنجم میلادی ارمنستان توانست به پیشرفت قابل ملاحظه‌ای در جریان مسیحی شدن دست یابد و با شخصیت قاطعی که مسیحیت به او داد دارای ویژگی‌های خاص و منحصر به فرد در راستای هویت خود برآید. با این حال شاید بتوان گفت هیچ قوم و ملتی به اندازه ارمنیان به ایرانیان نزدیک نبودند (هویان، ۱۳۸۰: ۱).

شواهد حاکی از آن است، وجود معابد در پرستش برخی از ایزدان نشان‌گر گسترش آئین مهر در ارمنستان می‌باشد و این قوم نیز مانند آریایی‌ها، دین داری خود را با پرستش طبیعت آغاز نموده و سپس با گرایش و اقتباس از خدایان ایرانی و اساطیر یونانی - «آناهیتا»^{۱۲} (الهه آبادانی و خرد)، «آسدغیک»^{۱۳} (الهه عشق و زیبایی)، «واهاگن»^{۱۴} (دلاوری) و «میترا»^{۱۵} (خدای خورشید) - خواه ناخواه به خداپرستی ملی گرایش یافته و جهت انجام مراسم نیز نیایش‌گاه‌هایی به آن‌ها اختصاص داده بودند که از این دوران آثار متعددی برجای مانده که معروف‌ترین آن‌ها «معبد گارنی»^{۱۶} واقع در ارمنستان کنونی است که به آثار هلنی یونان شبیه است (پاسدراجیان، ۱۳۷۷: ۱۰۳؛ میناسیان، ۱۳۷۰: ۷). در صحت این موضوع می‌توان به کشف کتیبه‌ای سفالین - در سال ۱۹۰۷ م. - در بغازکوی - در شرق آنکارا - اشاره نمود که بین دو قوم «هنیت»^{۱۷} و «میتانی»^{۱۸} - در سال ۱۳۰۵ پ. م. - بسته شده بود که در آن نام چهار ایزد مورد پرستش آریایی‌های پیش از انشعاب - هم چون «ایندرا»^{۱۹}، «میترا»^{۲۰}، «وارونا»^{۲۱} و «ناساتیا»^{۲۲} - ذکر شده بود (هویان، ۱۳۸۳: ۳۰؛ گیرشمن، ۱۳۹۵: ۳۱۸ و ۳۱۹). جهت اثبات این موضوع می‌توان از کهن‌ترین ایزدان مورد پرستش ارمنیان، ایزد مهر یاد نمود که در گاه‌شماری ارمنستان باستان، هشتمین روز ماه «مبهر» و هفتمین ماه سال «مه‌گان» یا «مهرگان» نامیده می‌شد (پاسدراجیان، ۱۳۷۷: ۱۲۰).

درواقع با پادشاهی تیرداد اول از سلسله اشکانی در ارمنستان که پیرو آئین مهر بود و علاقه مردم آن سرزمین به وی، باعث روی آوردن آن‌ها به آئین مهر گردید (هویان، ۱۳۸۰: ۹۸؛ پورجعفر و شهیدی، ۱۳۸۸: ۱۰۹). در طول تاریخ ایران، ادیان مختلف تأثیرات بسیاری بر فرهنگ این سرزمین داشته‌اند. در این میان دین مهری، از جمله ادیانی است که نه تنها در ایران، بلکه تا پیش از ظهور مسیحیت در گستره سرزمین‌های غربی و به ویژه اروپایی پیروان بسیار داشته است. در واقع، این آئین از جمله اولین ادیانی بوده که نقش عمده‌ای در روابط فرهنگی ایران داشته، به گونه‌ای که خاستگاه و منشأ پیدایش آئین مهر را ایران می‌دانند. این در حالی است که تأثیر آئین مهر بر فرهنگ ارمنه ناشی از روابطی است که ارمنستان در زمان پادشاهان اشکانی با ایران برقرار می‌نمود. پس شاید بتوان گفت در طول تاریخ ارمنستان، مردم تحت تأثیر دین پادشاهان خود می‌بودند و از آنجا که اکثر پادشاهان آن‌ها، به خصوص در دوران زمامداری پادشاهان اشکانی، به آئین مهر

گرایش داشتند؛ لذا ارمنه نیز از آن تبعیت می‌نمودند (ماروتخانیان، ۱۳۸۲: ۳۷؛ ورمازرن، ۱۳۹۳: ۳۴). گرچه پس از روی آوردن امپراطوری روم به مسیحیت به شدت با پیروان مهری برخورد شد؛ اما آن چه اهمیت دارد نمادها و مفاهیم مستتر در دین مسیحیت است که اغلب ریشه در آئین مهری دارد (جدول ۳).

جدول ۳. تأثیرپذیری برخی از آداب مسیحیت از آئین مهر (کومن، ۱۳۹۳: ۲۴۹؛ نیرنوری، ۱۳۵۵: ۶۲۲؛ ستوده‌نژاد، ۱۳۸۲: ۶۹).

Table 3: The influence of Mithraism on some Christian customs (Komon, 2013: 249; Nayernouri, 2015: 622; Sotoudehnejad, 2012: 69)

روز یکشنبه در نزد مهرپرستان و مسیحیان به معنای روز خورشید است که آن را مقدس می‌شمارند.
جامهٔ کشیشان مسیحی به جامه‌های فاخر مغان شبیه بوده و پدر در آئین میترا جامه و کلاه‌ی سرخ می‌پوشید و عصایی در دست داشت، در آئین مسیحیت نیز پاپ کلاه ایرانی بر سر گذاشته و شمشیر میترا را حمل می‌کند.
مراسم غسل تعمید و خوراک جمعی از مهم‌ترین اعمال مهرپرستان و مسیحیان به‌شمار می‌رود و در واقع آیین غسل در هر دو کیش از جمله شرایط ورود به مکان مقدسشان محسوب می‌شد.
مسیحیان برای به تصویر کشیدن عروج حضرت مسیح (ع) به آسمان از تصویر عروج میترا به آسمان در گردونهٔ خورشید پیروی کرده‌اند.
مهردینان نخستین شب زمستان را به‌عنوان روز تولد خورشید مقدس دانسته، مسیحیان نیز همین‌روز را به‌عنوان تولد مسیح جشن می‌گیرند.
ناقوس، شمع و استفاده از سرودهای مذهبی به‌عنوان هنر موسیقی در حین مراسم عبادی در کلیساها، همچنین علامت صلیب -نماد چلیپا، گردونهٔ مهر- در هنرهای تجسمی و مفهومی مسیحیت، برگرفته از آئین مهر می‌باشند.
توزیع نان و شراب توسط کشیش متأثر از چنین مراسمی در آئین میترا می‌باشد.
هنر شمایل‌نگاری و استفاده از عناصر کیهانی در کاشی‌کاری (نظیر: آسمان، خورشید، ستاره، بروج دوازده، بادها و فصل‌ها) که در مسیحیت برای انتقال مفاهیم مذهبی استفاده می‌شد، برگرفته از هنر مهری می‌باشد.
آئین‌های مسیح و میترا دارای یک نوع تثلیث مشترک می‌باشند. در آئین میترا نخستین زوج، به‌وجود آورندهٔ آسمان و زمین هستند که حاصل آن زاده شدن اقیانوس است و بدین‌ترتیب در آئین مسیحیت نیز تثلیث -پدر، پسر و روح القدس (احدیت، عقل و نفس)- دیده می‌شود.

مهاجرت ارمنه به ایران و رویکرد شاه‌عباس اول نسبت به آنان

ارمنیان ارمنستان -در سال ۱۰۱۴ هـ. ق. ۱۶۰۶ م.- به دلیل جنگ‌هایی که با دولت عثمانی داشتند از منطقهٔ ارس -جلفای قدیم- به اصفهان کوچ داده شدند و در محلهٔ جلفا ساکن شدند. شاه‌عباس اول به جهت آن‌که از نیروی اقتصادی ارمنه در جهت پیش‌برد مقاصد خود استفاده نموده و از ترغیب این قوم مهاجر برای بازگشت به سرزمین خود جلوگیری نماید، امتیازات ویژه‌ای را برای آن‌ها در نظر گرفت (شاردن، ۱۳۹۳: ۱۶۸۶). تا جایی‌که منطقه‌ای را مخصوص سکونت ارمنه در اصفهان احداث نمود و «جلفا» نام نهاد که برگرفته از «جلفای ارس» در منطقهٔ ارمنستان است. علاوه بر آن، نه تنها فرمان‌هایی مبنی بر خودمختاری آنان در این منطقه صادر کرد، بلکه به منظور تأمین مایحتاج مادی و معنوی آن‌ها با دادن آزادی‌های مذهبی و با ساخت کلیسا در اصفهان موافقت نمود (جناب، ۱۳۷۶: ۲۲۹؛ جواهر کلام، ۱۳۴۸: ۵۵). شاه صفوی پس از آن، در اعیاد ارمنه به کلیسا می‌رفت و با ارمنه به جشن و سرور می‌پرداخت و با بازدید از منطقهٔ جلفا و حضور در منزل بزرگان ارمنه، به صحبت و هم‌نشینی با آن‌ها مشغول می‌شد. شاه‌عباس اول حتی در برخی از مواقع در مراسم خاج‌شوین ارمنه شرکت می‌نمود (فلسفی، ۱۳۳۹: ۲۰۷). بنا به گفتهٔ سیاحانی هم‌چون «دلواله»، شاه صفوی در این مراسم «...گاه در کنار

اسقف می‌ایستاد و گاه نزدیک حاملین وسایل تشریفات می‌رفت. بعد شانه به شانه روحانیون حرکت می‌کرد و گاه حاملین صلیب‌ها را از یک‌دیگر فاصله می‌داد تا مبادا در اثر فشار جمعیت به هم اصابت کنند و از این قبیل اعمال که از طبیعت جوشان و پر تحرکش سرچشمه می‌گیرد در حضور او برگزار شد...» (دلاواله، ۱۳۹۲: ۵۲). هم‌چنین با القای امتیازات خاصی، از جمله آزادی در خرید خانه و ملک، انتخاب حاکم و قاضی و کلانتر ارمنی و انجام مراسم مذهبی، روز به روز به جمعیت جلفای اصفهان افزوده می‌شد و عیسویان از سایر نقاط ایران نیز در این منطقه سکنی گزیدند (تاورینه، ۱۳۶۹: ۵۶)؛ لذا شاه صفوی دستور داد هیچ مسلمانی اجازه سکونت در منطقه جلفا را ندارد و در صورتی که مسلمانان با ارامنه بدرفتاری نمایند مجازات خواهند شد (هنوی، ۱۳۶۸: ۱۱۳). وی که خود را پدر ارامنه می‌دانست اجازه داده بود تا ارمنیان جلفا همانند مسلمانان لباس بپوشند و یا سران آن‌ها هم چون اعیان ایرانی برای اسبان خود زین، لگام زرّین و سیمین استفاده کنند (فلسفی، ۱۳۳۹: ۲۰۹؛ میرعظیمی، ۱۳۷۹: ۲۳۳). سیاحان نیز در تصدیق این مطلب آورده‌اند: «...ارامنه جلفا بر سایر عیسوی‌های مشرق زمین امتیازاتی دارند: حق داشتن ملک و چیزهای ممتاز دیگر به آن‌ها داده شده است و شاه اجازه نمی‌دهد که هیچ‌یک نسبت به آن‌ها ذره‌ای بی‌عدالتی نماید، حتی برای آسایش آن‌ها قدغن کرده است که هیچ مسلمانی در جلفا منزل نکند، هم‌چنین اجازه دارند مثل ایرانی‌ها لباس بپوشند و یراق طلا و نقره به اسب سواری خود بزنند و زن‌هایشان به لباس فاخر از زرهای و نیز پارچه‌های قیمتی ملّس شوند...» (تاورینه، ۱۳۸۹: ۴۰۷).

از آنجایی که شاه صفوی می‌دانست مهاجران ارامنه به خوردن گوشت خوک علاقه‌مندند خوک‌هایی را در دهکده‌هایی در نزدیک اصفهان، تربیت نمود تا در عیدهای مذهبی برای عیسویان در اصفهان و مازندران بفرستند. تا جایی که مازندران را به جهت وجود شراب و خوک، «بهشت عیسویان» می‌نامیدند (فلسفی، ۱۳۳۹: ۲۱۸). از سوی دیگر، روایت است که شاه صفوی علاوه بر آن که سعی می‌کرد به احداث بناها و ساختمان‌ها پردازد به کاشت نهال نیز علاقه زیادی داشت، اما پس از کوچ ارامنه متوجه شد این قوم اقدام به کندن درختچه‌ها می‌کنند؛ لذا پس از کنکاش در این رابطه متوجه شد که ارامنه آن‌ها را در باغچه خانه‌هایشان می‌کارند؛ بنابراین، دستور داد نهال‌های بیشتری بکارند و وانمود کنند که نمی‌بینند و اجازه دهند ارامنه نهال را با خودشان ببرند (درهوهانیان، ۱۳۷۹: ۵۸). علاوه بر آن شاه عباس با تدبیر سیاست‌های اقتصادی و تخفیف امتیازات مالیاتی به بازرگانان و هم‌چنین دادن حق انتخاب شهردار از ملّیت خودشان، ارامنه را به جامعه خودمختار مبدّل ساخت (سیوری، ۱۳۹۷: ۱۰۰-۹۵؛ فیگوئروا، ۱۳۶۳: ۳۲۰). برخی از سیاحان اروپایی در این رابطه آورده‌اند: «...شهر جلفا، مانند جمهوری بود که میان یک ملّت بیگانه ایجاد شده باشد... ارمنی‌های جلفا که بر اثر حمایت لازم تشویق شده بودند، سال‌ها در رفاه زیستند...» (هنوی، ۱۳۶۸: ۱۱۳). به جرأت می‌توان گفت شاه صفوی قوم ارمن را از شهروندان ایرانی بیشتر مورد الطاف خود قرار می‌داد تا جایی که در بسیاری از قضاوت‌ها جانب ارامنه را می‌گرفت (درهوهانیان، ۱۳۷۹: ۵۴). حال این

سؤال مطرح می‌شود که هدف شاه‌عباس از ایجاد چنین روابط مسالمت‌آمیزی با ارمنه چه بود و آیا وی برای چنین عملکردی انگیزه‌ای داشته است؟ شاید در مجموع بتوان آن را در اهداف سیاسی، اقتصادی و هنر خلاصه نمود که در اینجا به ذکر این مطالب پرداخته می‌شود.

- اهداف سیاسی

شاه‌عباس در صدد بود تا با بهره‌گیری از ارمنه، گرجیان و سایر رعایای عیسوی مذهب، بر ضد دشمن صفوی، یعنی عثمانی استفاده نماید به این منظور با لطف و مهربانی، کشیشان و مبلغان عیسوی را در کارهای مذهبی آزاد گذاشت (فلسفی، ۱۳۳۹: ۹۳۴؛ جواهرکلام، ۱۳۴۸: ۵۴). «ملاجلال منجم» در این رابطه آورده است: «... غرض دو چیز بود؛ یکی آن‌که رومیه لشکری متفرق ظالم طبیعت‌اند مبادا تعدی به رعایا دراز کنند، ثانی آن‌که سردار چون الکه را خراب و بی‌آذوقه ببیند میل قلعه ساختن نکند...» (منجم یزدی، ۱۳۶۶: ۲۷۱). پس شاه‌عباس اول آبادی‌ها و نواحی مسکونی واقع بر سر راه عثمانی‌ها را تخریب و خالی از سکنه نمود او با این اقدام در صدد بود تا مانع از پیش‌روی لشکر عثمانی شده و آنان را دچار کمبود آذوقه سازد تا ارتش عثمانی نتواند از آن منطقه به عنوان پایگاه استفاده کند (تاورنیه، ۱۳۸۹: ۴۰۰). هم‌چنین شاه‌عباس از مهاجرت ارمنه، علاوه بر اهداف سیاسی در روابط خارجی، سعی داشت در سامان دادن اوضاع داخلی نیز بهره‌گیرد. پس شاه صفوی در صدد بود با جایگزین کردن غلامان ارمنی و چرکسی - موسوم به «نیروی سوم» - قدرت و نفوذ قزلباشان را محدود نماید؛ چنان‌که شاه‌عباس اول از ارمنه، نیروی نظامی - هم‌چون شاهسون - تشکیل می‌دهد و از آنان برای جنگ با دولت عثمانی و دیگر مقاصد سیاسی کمک می‌گیرد. علاوه بر آن، وی که از وفاداری ارمنه نسبت به خود و از جنگجو بودن این قوم آگاه گشته بود، تصمیم گرفت تا از استقرار ارمنیان در جلفا به منظور دفاع از پایتخت کشور در مقابل حملات عشایر بختیاری به اصفهان جلوگیری نماید (شفقی، ۱۳۸۳: ۴۳۱؛ گوگاسیان، ۱۳۹۵: ۸۲).

- اهداف اقتصادی

بازرگانان ارمنی، پیش از احداث بنای جلفا و قبل از کوچ آن‌ها به ایران توسط شاه‌عباس، در ایران ساکن بودند و شاه از فعالیت بازرگانی آنان مطلع بود، ولیکن هنگامی که وی استقبال بی‌نظیر ارمنه جلفا را نسبت به خود دید نسبت به آنان تغییر عقیده داد و تصمیم گرفت تا آنان را روانه ایران سازد (درهوهانیان، ۱۳۷۹: ۵۳). سیاحان دوره صفوی هم‌چون «تاورنیه» و «اولئاریوس» در رابطه با هدف شاه‌عباس در این رابطه آورده‌اند: «...شاه‌عباس که نبوغی عظیم داشت و باهمت و جسور بود، چون ارزیابی کرد که ایران کشوری خشک است که در آن تجارت اندک است و بنابراین بضاعتش بسیار قلیل است، مصمم به گسیل اشخاصی به اروپا با ابریشم خام ایران شد که در این راه از وجود ارمنه سود برد...» (تاورنیه، ۱۳۸۹: ۷۵). تمایل شاه‌عباس اول برای بهره‌برداری از توانمندی ارمنه و ارتباط با اروپا و

در نتیجه فراهم بودن شرایط سیاسی و اجتماعی مناسب در کشور میزبان، باعث حفظ ارزش‌های فرهنگی آرامنه شد (Panossian, 2006: 296; Eriksen, 2002: 32). «فلسفی» در این رابطه آورده است: «... شاه عباس از لحاظ بی‌لیاقتی ایرانیان در کار تجارت و افراط ایشان در صرف مال و عیاشی که با شغل بازرگانی سازگار نیست، متنفر شد و چون دریافت بود که تجار ارمنی صرفه‌جو و قانع و برای تحمل رنج سفر آماده‌ترند و به سبب عیسوی بودن نیز پیشرفت کارشان در کشورهای مسیحی اروپا بیشتر است، از آن پس حاصل ابریشم ایران را غالباً به وسیله بازرگانان ارمنی به اروپا فرستاد و در تجارت خارجی کشور از تجارت و راهنمایی‌های مفید آنان استفاده کرد...» (فلسفی، ۱۳۳۹: ۲۱۰). به این منظور، وی با ترویج و دادن وام‌های بدون بهره به تجار سعی در ایجاد محیطی مناسب جهت فعالیت‌های آنان داشت (کاراپتیان، ۱۳۸۵: ۲۹). لذا توجیه ارادت شاه صفوی به مردم جلفا از یک طرف بیشتر ناشی از برخوردار بودن آن‌ها از شمه اقتصادی و تجاری قوی، و از طرف دیگر موقعیت جغرافیایی جلفا در آن زمان بود که به جهت قرارگیری در مسیر جاده‌ای که آسیای میانه را به ایران و سواحل شرقی دریای سیاه و جاده‌های قفقاز متصل می‌ساخت و به عنوان یک مرکز تجاری خود مختار شناخته شده بود. در طی آن نه تنها تجارت و صنعت در اصفهان رونق گرفت؛ بلکه تجارت‌خانه‌های زیادی در کشور احداث شد (کاراپتیان، ۱۳۸۵: ۲۹). در این راستا، بازرگانان آرامنه موفق شدند که از بازرگانان ایرانی، هندی و یهودی پیشی گرفته و به عنوان رقیبی جدی برای کمپانی هند شرقی به شمار آیند (سیوری، ۱۳۹۷: ۱۰۰-۹۵؛ هویان، ۱۳۸۰: ۱۴).

اولتاریوس میزان ابریشم صادراتی ایران به اروپا را ۲۰۰۰۰ عدل - هر عدلی ۲۶۷ پوند وزن داشت - عنوان کرده که نشان‌دهنده عظمت معاملات بازرگانان جلفای نو بود (شفقی، ۱۳۸۳: ۵۷۷). در هر حال، علاوه بر آگاهی تجار جلفا از فنون تجارت، قناعت پیشگی و صبر و پشتکاری آنان در طول سفرهای تجاری، هم‌کیشی آرامنه با دول اروپایی و تسلط آنان به زبان‌های مختلف، در تصمیم شاه‌عباس اول مبنی بر واگذاری تجارت ابریشم به تجار ارمنی بی‌تأثیر نبوده است. در واقع هنگام معاملات تجاری و بازرگانی فهم زبان محاوره از جانب طرفین سهم به‌سزایی در امر خرید و فروش داشت و آرامنه در امر زبان‌آموزی از تبخّر خاصی برخوردار بوده و به راحتی با طرفین تجاری خود وارد معامله می‌شدند. هم‌چنین مسائل مذهبی نیز در این اقدام مزید بر علت شد؛ چراکه رعایت احکام دینی در رابطه با خوردن و آشامیدن برای مسلمانان در خارج از مرز ایران سخت بود و دغدغه فکری و روحی مداوم به همراه داشت، اما آرامنه به دلیل قرابت با اروپاییان این مشکل را نداشتند (کرویس، ۱۳۹۶: ۸۰؛ دولیه‌دلاند، ۱۳۵۳: ۵۰؛ جناب، ۱۳۷۶: ۲۲۹). با این تفاسیر آرامنه، بازرگانان، صنعت‌گران و کشاورزانی بودند که می‌توانستند به رشد اقتصاد ایران کمک نمایند و هم‌چنین با این مهاجرت بر تعداد بخش‌های کم جمعیت مرکزی ایران افزوده شده و آرامنه مهاجر به عنوان اهل ذمه می‌بایست به شاه جزیه می‌دادند که این امر باعث افزایش درآمد سلطنتی نیز می‌شد (غوگاسیان، ۱۳۹۵: ۸۲، سایکس، ۱۳۹۱: ۲۷۸). طبق مستندات به جای مانده از سیاحان، حضور بازرگانان، تجار و هنرمندان

ارمنی در منطقه جلفای اصفهان - در سده هفدهم و هجدهم میلادی - نه تنها این منطقه را به یکی از بزرگ‌ترین مراکز تجاری، فرهنگی و صنعتی ارامنه تبدیل نمود؛ بلکه بر اقتصاد و فرهنگ ایران نیز تأثیرگذار بود (هویان، ۱۳۸۰: ۲؛ گوگاسیان، ۱۳۹۵: ۳۴۸).

«لئو» در کتاب خود در رابطه با نقش بازرگانان ارمنی در اشاعه فرهنگ و هنر آورده است: «... خواجه‌های جهانگرد در رویارویی با ساختارهای گوناگون ملی، فرهنگی و دولتی و نسبت به دیده‌ها و شنیده‌های خود، به‌ویژه در اروپا بی‌تفاوت نبودند. بازرگانان با وجود فعالیت‌های شغلی خود اشاعه‌دهنده فرهنگ مادی در میان ملت‌ها به‌شمار می‌رفتند و این نقش را در مورد تمدن غربی و در میان ملل شرق ایفا می‌کردند...» (لئو، ۱۹۳۴: ۱۵۲). جهت نشان دادن دامنه قدرت تجاری بازرگانان ارمنی، شایان ذکر است که اقوام ارامنه ساکن در شهرهای مهم اروپایی (ونیز و آمستردام) با جامعه ارامنه اصفهان در ارتباط بوده و شبکه‌های قومی-خانوادگی را تشکیل می‌دادند که بدین‌واسطه در ایجاد و شکوفایی اقتصاد هنر ایران نقش به‌سزایی داشتند. تا آنجایی که دانش، زکاوت و توانایی بازرگانان ارمنی تا بدانجایی بود که با اتکا به سرمایه‌های اجتماعی و فرهنگی خود و بدون برخورداری از حمایت حکومت، می‌توانستند با رقبای اروپایی خود در رقابت قرار گیرند؛ چراکه به دلیل آشنایی آنان در حوزه‌های جغرافیایی، کنترل راه‌های زمینی و داشتن کشتی‌های تجاری و نیروهای دریایی بر سایرین پیشی می‌گرفتند (بایوردیان، ۱۳۷۵: ۱۶).

- هنر و صنعت

ارامنه مستقر در جلفا با رعایت بسیاری از مسائل فرهنگی ایرانی و با حفظ باورها و سنن اجدادی خود به تحولات خاصی در معماری و هنر راه یافتند. این امر و استقرار قوم ارمنی در اصفهان موجب حرکتی در تبادلات فرهنگی و مذهبی ایران با سایر کشورهای اروپایی نیز شد. مهارت بازرگانان ارامنه در رشد تجارت، سایر زوایای هنر و فرهنگ را نیز دربر گرفت. ارامنه، نه تنها مردمانی تاجرپیشه بودند، بلکه در زمینه فنون و صنعت نیز تبحر خاصی داشتند؛ شاید این مهارت‌ها به دلیل قرار گرفتن ارمنستان میان دو دنیای غرب و شرق و یا مهاجرت آنان به ایران باشد؛ لذا باعث گشت تا آرام‌آرام با بنیان خانه‌های باشکوه و پر نقش‌ونگار و رونق تجارت و ثروت‌شان در ارتقای پیشرفت و رشد فرهنگ ایران نیز تأثیرگذار و تأثیرپذیر باشند (درهوهانیان، ۱۳۷۹: ۵۶؛ میرعظیمی، ۱۳۷۹: ۲۳۴؛ تاج‌پور، ۱۳۵۳: ۳۰۱). سیاحان اروپایی نیز معتقدند شاه صفوی از مهاجرت ارامنه اهدافی را در سر داشته، چنان‌چه پیتر دلاواله - سیاح ایتالیایی - از وی به‌عنوان یک پادشاه دل‌سوز یاد کرده و ورود ارامنه به اصفهان را کلیدی جهت زیباتر و ثروتمندتر شدن آن دانسته است (دلاواله، ۱۳۹۲: ۱۷۲). هم‌چنین «رافائل دومان» نیز، شاه‌عباس را حامی و پدر ارامنه خوانده و مهاجرت آنان را در سفرنامه خود به‌گونه‌ای بازتاب داده است که پیشرفت و ترقی ارامنه را ناشی از مهاجرت آنان به اصفهان می‌داند (Du Mans, 1980: 97). ماحصل سخن آن است که اهداف شاه صفوی در کوتاه‌مدت جنبه نظامی داشت. چه بسا

شاه عباس اول با خالی نمودن منطقه ارمنستان درصدد بود تا از پیش‌روی سپاه عثمانی جلوگیری نماید و امنیت مناطق مرزی ایران را فراهم کند و در درازمدت نیز به جنبه‌های اقتصادی و تجاری ایران سروسامان داده و با کمک بازرگانان ارمنی به تجارت با کشورهای اروپایی پرداخته و ضربه مهلکی به رقیب خود، عثمانی زد.

اشتراکات فرهنگی ایرانیان و آرامنه جلفای نواز دیدگاه باستان‌شناختی

جلفای نو با حمایت شاه صفوی و بازرگانان ارمنی توسعه یافت و با تجمع بسیاری از تجار، صنعتگران و هنرمندان به کانون فرهنگی و هنری مبدل شد. هنرهای هم‌چون: طلاسازی، نقاشی دیواری، خاچکار یا صلیب سنگی کنده‌کاری شده، قالببافی، سفال‌گری، کتاب‌آرایی، مینیاتور، مس‌گری، قلم‌زنی، میناکاری و منبت‌کاری رواج پیدا کرد و ارزش‌های زیباشناختی، هنری و تاریخی آنان مورد توجه پژوهشگران واقع گشت. آن‌چه که از پژوهش‌های پیشین مرتبط با مهاجرت آرامنه به اصفهان می‌توان استنباط نمود مسائل فرهنگی، سیاسی و اجتماعی بسیاری در پرتو تحولات تاریخی، سبب تحکیم روابط آرامنه با ایرانیان گشته است. بر این مبنا ارمنیان جلفا با حفظ آداب و رسوم قومی خود، جامعه‌ای را تشکیل دادند که نه تنها با ساخت کلیسا در عرصه مذهبی گام‌هایی را برداشتند؛ بلکه توانستند با ساخت مدارس (نخستین هنرستان صنعتی در ایران) و ایجاد موزه، چاپخانه و کتابخانه جهت ارائه و حفظ آثار هنرمندان و نویسندگان ارمنی در عرصه فرهنگی و هنری نیز خدمات ارزنده‌ای را همگام با ایرانیان برای این مرز و بوم به انجام رسانند (هویان، ۱۳۸۶: ۵۶)؛ تاجایی که ورود دستگاه چاپ - در سال ۱۶۳۸م - توسط معلمان ایرانی و همین‌طور حضور استادان شیشه‌گر و رنگ‌ساز ارمنی در اصفهان نمونه‌ای از تعاملات فرهنگی میان این دو قوم می‌باشد (ملکمیان، ۱۳۸۹: ۶۸؛ هویان، ۱۳۸۰: ۱۶۸). پس به جرأت می‌توان گفت با توجه به مهارت بازرگانان آرامنه در رشد تجارت، سایر زوایای هنر و فرهنگ را نیز دربرگرفت. از دلائلی که می‌توان در رابطه با نزدیکی این دو قوم مدنظر قرار داد، زبان، نژاد، فرهنگ، اعیاد و جشن‌های آن‌ها می‌باشد (هویان، ۱۳۸۰: ۲). هم‌چنین شکل‌گیری مکتب جلفای نو در نگارگری و کتاب‌آرایی حاصل کار و همکاری هنرمندان و نقاشان بود که با ایجاد کارگاه‌های نگارگری به سرپرستی کلیساها، هر یک دستاوردهای هنری زادگاه خود را به معرض ظهور می‌گذاشتند. هنر نگارگری به عنوان هنر تجسمی در قرون میانه در نزد آرامنه توانست شرایط را جهت چهره‌نگاری و طبیعت‌گرایی در نقاشی فراهم آورد و این امر ناشی از مراودات اجتماعی و فرهنگی با ایرانیان و اروپاییان بود (پاکباز، ۱۳۹۶: ۱۲۹-۱۳۴؛ قازاریان، ۱۳۶۳: ۷ و ۲۱).

در زمینه معماری نیز مردمی که از این سرزمین و زادگاه اصلی‌شان رانده شدند در برپا نگه داشتن سنت و فرهنگ‌شان در موطن جدید خود تلاش نمودند. به گونه‌ای که نه تنها نقشه و نقشه معماری ارمنستان را در احداث کلیساهای اصفهان به کار بردند، بلکه اسامی آن‌ها را نیز به یادمان بناهای ازدست‌رفته تکرار کردند. در واقع کلیساهای ارمنستان با کلیساهای اروپایی که دارای الگوی چلیپای کشیده

بود تفاوت داشت و می‌توان گفت الگوی آن برگرفته از همان معماری نیایش‌گاه‌ها بود که بیشتر بر پایه الگوی چهار چفته قرار داشت و آرام‌آرام با اضافه نمودن الحاقاتی به آن، تبدیل به کلیسای ارمنی شد. ساختمان این کلیساها دارای یک گنبدخانه در کانون خود بود که چهار چفته یا صُفه در چهار طرف به آن می‌پیوست و تبدیل به الگوی چلیپای گرده یا جمع شده می‌گردید (معماریان، ۱۳۹۰: ۲۱۲). نمونه‌ای از این الگو را می‌توان در نقشه کلیسای اچمیادزین ارمنستان مشاهده نمود که محراب کلیسا یکی از صُفه‌ها را به خود اختصاص داده و ورودی آن در صُفه مقابل و روبه‌روی محراب واقع شده است. با توجه به شواهد موجود می‌توان گفت آن چه در نگاه نخست، کلیساهای آرامنه ارمنستان را از سایر کلیساهای مسیحیت متمایز می‌سازد، جهت‌گیری شرقی- غربی آن‌ها است (هویان، ۱۳۸۳: ۱۵ و بورکهارت، ۱۳۹۰: ۶۱). در حقیقت کلیساهای آرامنه با تأثیرپذیری از معابد مهری به سمت شرق ساخته شده‌اند که این جهت‌گیری پس از مهاجرت آرامنه به ایران هم‌چنان در کلیساهای جلفای اصفهان متجلی گشته و محراب آن‌ها نیز با وام‌داری از کلیساهای ارمنستان، از سطح صحن کلیسا مرتفع‌تر می‌باشد. علاوه بر آن، روزه‌ای در پشت محراب کلیساهای واقع شده در ارمنستان ایجاد شده است که سعی در تاباندن اولین پرتوهای خورشید به داخل کلیسا داشته که در کلیسای استپانوس جلفای نو نیز به صورت پنجره‌ای به شکل صلیب در پشت محراب خودنمایی می‌کند. شواهد و تصاویر به جای مانده از نقاشی‌های کلیساهای صدر مسیحیت در ارمنستان نشان‌دهنده غالب بودن اندیشه حاکم بر نقاشی‌ها و انتخاب موضوع مبتنی بر سنت نقاشی ارمنی بوده است. در تصاویر نه تنها به شخصیت‌های انجیل و تصاویر قدسین توجه شده، بلکه شخصیت‌های ملی و مذهبی ارمنیان نیز در آن دیده می‌شود (بایبوردیان، ۱۳۷۵: ۱۶).

هم‌چنین تزئینات مربوط به کلیساهای ارمنستان بیشتر حاوی نقوش گیاهی و هندسی است. علاوه بر آن در برخی از کلیساهای ارمنستان هم‌چون اچمیادزین تصاویری از فرشته و کنده‌کاری‌های متعددی از میوه‌هایی مثل انگور و حیوانات وحشی هم‌چون شیر حمله‌کننده دیده می‌شود که نمونه‌ای از این نقوش را می‌توان در کلیساهای جلفای اصفهان نیز مشاهده نمود (شوازی، ۱۳۹۵: ۹۰ و ۹۳)، (تصویر ۱).

تصویر ۱. نقشه و نقش فرشته در کلیساهای استپانوس و اچمیادزین (نگارندگان، ۱۳۹۷).
 Fig. 1. Map and role of angel in churches of Stepanos and Echmiadzin (Authors, 2017).

کلیسای اچمیادزین ارمنستان

کلیسای استپانوس اصفهان

از جمله اشتراکات و تأثیرپذیری بارز دیگر میان این دو تمدن را می‌توان در موسیقی احساس نمود. حضور بسیاری از سازندگان آلات موسیقی در ایران، هم‌چون «ملکم» و «یحیی» و اجراها و نوازندگی ارکسترهای سمفونیک بی‌بدیل وی و سایر موسیقی‌دانان ارمنی در رسانه‌های ایران بر همگان آشکار است؛ لذا موسیقی ارمنستان در تکامل هنر موسیقی مشرق‌زمین تأثیر به‌سزایی داشته است که تأثیر موسیقی قفقاز بر مکتب شیراز نیز کاملاً مبرهن است و شاید این امر ناشی از حضور «سایات‌نوا» بزرگ‌ترین حماسه‌سرا - و موسیقی‌دان تاریخ ارمنستان - در دربار «کریم‌خان زند» در شیراز بوده است. در موسیقی ارمنی استفاده از قطعات موسیقی فولکلوری رایج بوده که آوازهای آن نیز حاکی از موضوعات حماسی، عرفانی و مرثیه می‌باشد. در این میان آهنگسازانی چون «سروانتیاس»^{۲۳}، «اکمالیان»^{۲۴}، «ملیکیان»^{۲۵} و به خصوص «آقازاریان»^{۲۶} تحت تأثیر موسیقی ایران قرار گرفته‌اند. هم‌چنین تفکیک ضرب‌های موسیقی ارمنستان به گروه‌های کوچک‌تر و حساس‌تر و تلفیق آنان با یک‌دیگر از مباحثی است که می‌توان آن را به‌عنوان یک هنر شرقی و به‌خصوص بهره‌مندی از ماده خام این ضرب‌ها از ایران و قسطنطنیه دانست (خاچی، ۱۳۴۰: ۲۵-۲۸)، (جدول ۴).

جدول ۴. انواع موسیقی ارمنه (نگارندگان، ۱۳۹۷).

Table 4: Types of Armenian music (Authors, 2017).

موسیقی فولکلوریک: از ترانه‌ها و تصنیف‌های گوناگون تشکیل شده که در سوگواری‌ها استفاده می‌شود. ترانه‌های فولکلوریک هوروول - آهنگ‌های چوپانان و کشاورزان - و گرونک - آهنگ‌های حزن‌انگیز که بازگوکننده قتل عام و آواره شدن ارمنیان است - از جایگاه خاصی برخوردار می‌باشند.
آوازهای گوسان: گوسان‌ها، آوازخوان‌ها و نوازندگان دوره‌گردی بودند که از پیش‌ازمیلاد به شهرها و روستاهای ارمنستان مسافرت کرده و در مجالس به هنرنمایی می‌پرداختند. عاشوق‌ها، خوانندگان و نوازندگانی بودند که از میان گوسان‌ها پدیدار شده و به گروه‌های درباری، شهری و روستایی تقسیم می‌شدند. عاشوق‌ها نه تنها در اشعار خود زندگی روزمره مردم را بازگو می‌کردند، بلکه فی‌البداهه اشعاری را با آهنگ و گاهی نیز از نغمه‌های قدیمی می‌خواندند.
موسیقی کلاسیک: این شیوه از موسیقی به شیوه موسیقی مغرب زمین و با الهام از موسیقی ارمنی و ترانه‌های ملی ارمنیان به‌وجود آمد. سازهای ملی ارمنیان شامل: سازهای بادی (فلوت، دودوک)، سازهای زهی (کمانچه، کمان)، سازهای زخمه‌ای (تار، قانون)، سازهای مضراب (سنتور) و سازهای ضربی (دهل و دایره) می‌باشد.

برخی از اعیاد نیز در نزد ارمنیان مسیحی با آن‌که رنگ‌وبوی غیرمسیحی می‌داد اما هم‌چنان از جایگاه ویژه‌ای در نزد آنان برخوردار بود و همانند اعیاد نیاکان خود به اجرای مراسم آن می‌پرداختند. از آنجایی‌که دو قوم ایرانیان و ارمنه از نژاد آریایی برخاسته‌اند، از لحاظ فرهنگ نیز آن‌چه که میان این دو قوم اشتراک ایجاد می‌کند شباهت‌های بسیاری از جشن‌ها و اعیاد در میان آن‌ها بوده است (هویان، ۱۳۸۰: ۲). برگزاری این‌گونه جشن‌ها در نزد ایرانیان و ارمنیان حاکی از تأثیر فرهنگ و آداب و رسوم سنن ایرانیان و ارمنه بر یک‌دیگر است (مانوکیان، ۱۳۷۸: ۵۰)، (جدول ۵).

از سوی دیگر، مظهر و تأثیر فرهنگی مسیحیت، ابداع الفبای ارمنی و به‌دنبال آن ترجمه کتب مقدس و کتابت آن به زبان ارمنی می‌باشد که نقش مؤثری را در ارتقاء فرهنگ ایفا نمود. زبان ارمنی تاحدی با زبان فارسی قرابت دارد که برخی از زبان‌شناسان، زبان ارمنی را یکی از گویش‌های زبان فارسی قلمداد نموده‌اند (هویان، ۱۳۸۰: ۲). اشتراکاتی در شعر و ادب پارسی و ارمنی نیز هم‌چون ذکر مراحل عرفانی یکسان در مثنوی مولوی و اثر ارمنی فغان‌نامه ناراکاتسی اثباتی بر این ادعا

جدول ۵. جشن‌های مشترک ایرانیان و ارامنه (نگارندگان، ۱۳۹۷).

Table 5: Common celebrations of Iranians and Armenians (Authors, 2017)

جشن تیرگان ایرانیان و واتاوار ارمنیان
در فصل تابستان در روز سیزدهم تیرماه برگزار می‌شد و مراسم طلبیدن باران به‌شمار می‌رفت (هویان، ۱۳۸۰: ۱۷۱ و ۱۷۰). علاوه‌بر آب‌پاشی و کیوترپرانی به مسابقات ورزشی می‌پرداختند. واتاوار -عید تجلی حضرت مسیح (ع)- در لغت به‌معنای گل آراستن، گل هدیه‌دادن، گلاب پاشیدن بوده که همان جشن آب‌پاشان یا تیرگان ایران باستان است. در زمان‌های باستان این جشن در نزد ایرانیان و ارامنه در یک روز برگزار می‌شد، ولی بعدها روز آن‌ها تغییر نمود (ملکمیان، ۱۳۸۹: ۸۶).
جشن سده ایرانیان و درندز یا دیاراند آراج ارمنیان
جشن آتش‌افروزی -جشن سده- است که متعلق به دوره آریایی می‌باشد. ارمنیان از آن به جشن درندز یا دیاراند آراج یاد نمودند (ملکمیان، ۱۳۸۹: ۸۱). در هر دو قوم این جشن در ماه بهمن برگزار می‌شد که ایرانیان باستان، جشن سده را در دهم بهمن‌ماه که مصادف با صدمین روز زمستان بود به سرور و نشاط پرداختند و در حین آتش‌افروزی تصنیف می‌خواندند (هویان، ۱۳۸۰: ۱۶۳).
جشن نوسرد ایرانیان و ناواسارد ارمنیان
اولین ماه سال -روز یازدهم اوت- در ارمنستان باستان ناواسارد نامیده می‌شود. در این مراسم پادشاهان و سایر درباریان شرکت می‌کردند و همچون ایرانیان به تماشای مسابقات ورزشی مثل اسب‌دوانی، ارابه‌رانی می‌پرداختند. علاوه‌بر آن نوازندگان و شعرا نیز به نواختن و سرودن آثارشان مشغول می‌شدند (هویان، ۱۳۸۰: ۱۶۷؛ نقی‌زاده، ۱۳۴۶: ۳۴۷؛ ملکمیان، ۱۳۸۹: ۸۱).
جشن برغندان ایرانیان و جشن باریگندان ارمنیان
نام این جشن در فرهنگ‌های فارسی، جشن برغندان-سنگ اندازان، کلوخ اندازان- می‌باشد (عمید، ۱۳۵۷: ۳۳۹) که نزدیک‌شدن ایام روزه را نوید می‌داده و هر دو قوم قبل از رسیدن زمان روزه آن را برگزار می‌نمودند (ملکمیان، ۱۳۸۹: ۸۶). ارمنیان جشن باریگندان را قبل از ایام روزه بزرگ -به‌مدت ۸ تا ۱۰ روز- باشکوه خاصی انجام داده و جوانان در آن با تهیه لباس با زدن ماسک در آن شرکت می‌کردند. در روزهای آخر ماه شعبان و با نزدیک‌شدن به ماه رمضان نیز ایرانیان به جشن و سرور می‌پرداختند (هویان، ۱۳۸۰: ۱۶۹ و ۱۶۸؛ مانوکیان، ۱۳۶۰: ۵۰).

می‌باشد. از آن جایی‌که زبان ارمنی همانند زبان فارسی برگرفته و منشعب‌شده از زبان هند و اروپایی است، لکن بسیاری از ریشه لغات زبان ارمنی از زبان فارسی گرفته شده است؛ البته روابط فرهنگی و سیاسی ایران و ارمنستان در دوره هخامنشیان از یک‌سو، و حکمرانی پادشاهان اشکانی بر ارمنستان از سوی دیگر منجر به واردشدن تعداد زیادی از لغات فارسی به زبان ارمنی شد؛ لذا بسیاری از واژه‌های پهلوی اشکانی یا ساسانی در زبان ارمنی حفظ شده و کاربرد آن تا امروزه نشان‌دهنده امانت‌داری زبان ارمنی از لغات و واژه‌های اصیل پهلوی است (پاسدراجیان، ۱۳۷۷: ۲۳). از جمله مشترکات میان ارمنیان باستان و ایران باستان نام‌گذاری هر روز از روزهای ماه با نام خاصی بوده است؛ برای مثال، هشتمین روز ماه را «میهره» و هفتمین ماه سال را «مه‌گان» می‌نامیدند که ایرانیان به ترتیب آن را «مهر» و «مهرگان» می‌خواندند (مالخاسیان، ۱۳۶۱: ۲۹۸).

علاوه‌بر زبان، شعر نیز یکی از مواردی است که در زمینه اشتراکات ایرانیان و ارامنه مطرح می‌باشد. خسرو و شیرین از خمسه نظامی نمونه‌ای از توجه ایرانیان به ارامنه است؛ چه بسا براساس اسناد تاریخی، شیرین ارمنی بوده و در شمال ایران سکنا داشته است و وصفی که نظامی از شیرین دارد و داستانی که بین خسرو و شیرین می‌گذرد نشان‌دهنده ارتباط ایرانیان با ارامنه می‌باشد (جدول ۶).

پس می‌توان اذعان داشت فرهنگ‌های متنوع همانند جورچین عمل می‌کنند که ضمن تکمیل نمودن یک‌دیگر به هنجارهای اجتماعی شکل داده و افق جوامع انسانی را زیباتر می‌سازد. درحقیقت هرچه هم‌پیوندی فرهنگ‌ها بیشتر باشد،

جدول ۶. نمونه واژه‌های مشترک در زبان ارمنه و پهلوی اشکانی (هویان، ۱۳۸۷: ۱۹).

Table 6: Examples of common words in Armenian and Parthian Pahlavi (Hoviyan, 2008: 19)

زبان پهلوی اشکانی	زبان ارمنی	زبان فارسی کنونی
مارت - مرت	مارت	انسان
زهاگ	زاواگ	فرزند

نه تنها میزان اطلاعات بیشتری را با یک دیگر مبادله می‌کنند، بلکه بر اصل تداوم فرهنگ که همانا سازگاری، تعامل و تطابق با سایر فرهنگ‌ها می‌باشد، تأکید می‌ورزد.

نتیجه‌گیری

ملت ارمنستان به لحاظ پیوندهایش و تأثیراتی که در ادوار تاریخ از امپراتوری‌های بزرگی هم‌چون: تمدن یونان و روم، ایران و عرب و در نهایت مسیحیت پذیرفت، دارای ویژگی‌هایی شد که آن را از سایر ملت‌های دیگر متمیز می‌دهد. در این میان، پژوهش حاضر با تمرکز بر شناخت هویت فرهنگی ارمنه جلفای نو، در گام اول سعی در تحلیل و ارزیابی عوامل مؤثر در ایجاد روابط بینا فرهنگی ایرانیان و ارمنه ارمنستان داشته است. بر این اساس می‌توان گفت: ۱- برقراری روابط میان ایران باستان و ارمنستان آغاز شکل‌گیری روابط بینا فرهنگی این دو قوم بود. به گونه‌ای که ارمنستان در عهد هخامنشیان به عنوان یکی از ساتراپ‌نشین‌های ایران به شمار می‌رفت، و از سوی دیگر در زمان اشکانیان نیز شاخه‌ای از خاندان سلاطین اشکانی در ارمنستان سلطنت می‌کردند؛ پس بدون تردید نفوذ فرهنگی و مذهبی این دو دولت در سرزمین ارمنستان انکارناپذیر است. ۲- از سوی دیگر اشتراکات میان دو ملت آن چنان وسیع است که تفاوت دینی دو ملت چندان وسیع به نظر نمی‌رسد؛ لذا می‌توان گفت تا پیش از سایه افکندن دین مسیح بر منطقه ارمنستان، فرهنگ آن تابع کشورهای هم‌جوار خود، از جمله ایران بود. تاجایی که این مطلب را می‌توان از آوازه‌های عامیانه و اشعار حماسی آن‌ها در ستایش خدایان و قهرمانان‌شان متوجه شد. ۳- علاوه بر موارد فوق، در رابطه با تداوم تعامل فرهنگی ارمنه و ایران دوره صفوی می‌توان گفت که دوجبهانی‌شدن‌ها، خواه‌ناخواه زمینه‌های ایجاد تغییرات را فراهم می‌آورد. این درحالی است که حرکت دو جهان موازی و متمایز، متأثر از محیط جغرافیایی و حس تعلق ملی بوده که این امر موجبات تعامل دو قوم را ایجاد می‌نماید.

در گام دوم این پژوهش تلاش شد تا عناصر مؤثر در ماندگاری هویت قومی ارمنه جلفای نو مورد بررسی قرار گیرد. در این راستا، شایان ذکر است که هویت اجتماعی هر ملت از تمرکز بخشیدن به احساسات و ذهنیت مشترک افراد حاصل می‌شود و ارمنه با حفظ ویژگی‌های منحصر به فرد گروهی خود و برجسته‌سازی نسبی آن‌ها در محله جلفای اصفهان توانستند هویت جمعی و قومی خویش را ماندگار سازند. بر این اساس بقای هویت قومی ارمنه نتیجه سه عامل می‌باشد؛ ۱- از یک سو شرایط اجتماعی حاکم بر جامعه ایران دوره صفوی که با دارا بودن پیشینه مشترک با

ارمنه، با این قوم برمبنای تسامح رفتار نمود؛ چنان‌که شاهان صفوی و به‌خصوص شاه‌عباس اول در پیش‌برد رسیدن به اهدافش که به نوعی ایران را از لحاظ اقتصادی و فرهنگی غنی می‌ساخت، با دادن امتیازاتی هم‌چون: اسکان آن‌ها در محله جلفای اصفهان، خودمختاری ارمنه در انتخاب کلانتر و آزادی مذهبی به آنان که منجر به احداث کلیساها شد، سعی در تداوم اسکان ارمنه در ایران داشت؛ چراکه از لحاظ سیاسی و نظامی با ایجاد ارتشی منسجم از ارمنه، نه تنها بر دولت عثمانی فائق می‌آمد، بلکه از لحاظ اقتصادی نیز از بازرگانان ارمنی در راستای انحصار تجارت ابریشم به آنان و در پی آن، ارتباط با اروپا در گسترش اقتصاد و هنر ایران گام می‌نهاد. از سوی دیگر، بازخورد جامعه ارمنه که مبتنی بر تساهل بوده نیز در بهره‌گیری از آداب فرهنگی جدید به عنوان یک عامل مکمل فرهنگی بی‌تأثیر نبوده است. ۲- استحکام عناصر هویتی ارمنیان و تجلی آن در مراسم عبادی و رفتارهای اجتماعی آنان که موجبات ماندگاری هویت قومی‌شان را فراهم نمود. در واقع، ارمنه ایران از جمله گروه‌هایی بودند که به عنوان قومی مهاجر دارای هویت و نمادهای منحصر به فرد بوده، هم‌چون عناصر عینی از قبیل: مذهب، زبان، خط، موسیقی و آداب و رسوم و عناصر ذهنی که برگرفته از اسطوره‌های متعلق به عقاید قوم ارمنه و وقایع تاریخی آن‌ها می‌باشد. ۳- عوامل مؤثر در ماندگاری هویت قومی ارمنه هم‌چون ساخت کلیساها، مدارس، موزه، چاپخانه و کتابخانه‌هایی که به حفظ و ارائه آثار فرهنگی و هنری این قوم در اصفهان پرداختند؛ لذا با این تفاسیر در جریان تاریخ پرحادثه خود به دیگر سرزمین‌ها کوچ کرده و در موطن جدیدشان، نه تنها خود را با شرایط فرهنگی و اجتماعی جدید وفق داده، بلکه در راه حفظ ارزش‌های خود تلاش نمودند.

پژوهش حاضر در گام سوم، با واکاوی نقاط اشتراک ایرانیان و ارمنه در زمینه‌های فرهنگی به تعامل این دو قوم در خلق آثار هنری در دوره صفوی اشاره کرده است؛ بر این مبنا لازم به ذکر است که، ۱- اشتراکات فرهنگی ایرانیان و ارمنه ارمنستان از دیرباز در زمینه موسیقی، جشن‌ها و زبان، در تعامل بینا فرهنگی آنان مؤثر بوده است. ۲- ماحصل روابط بینا فرهنگی و تعامل این دو قوم را می‌توان خلق نقاشی‌ها و نگارگری‌هایی دانست که تلفیقی از هنر بومی ارمنه و ایران را دربرداشت. ۳- شیوه ساخت بناهای ارمنه از جمله کلیساهای جلفای نو اصفهان نیز حاکی از هم‌نشینی سازماندهی فضایی کلیساهای ارمنستان و تزئینات بناهای صفوی می‌باشد. تمامی این عوامل موجب شد تا ایرانیان بتوانند سال‌ها با ارمنیان در ارتباط بوده و بر زبان، فرهنگ و سنن یک‌دیگر تأثیر بگذارند؛ تاجایی‌که تبلور این ویژگی‌ها از یک سو زمینه حفظ هویت فرهنگی ارمنه جلفای نو را فراهم آورد، و از سوی دیگر امکان ایجاد تعامل بینا فرهنگی ایرانیان و ارمنه و خلق آثاری منحصر به فرد در دوره صفوی را تسهیل نمود.

پی‌نوشت

2. Herder
3. Stuart Hall
4. Émile Durkheim
5. Richard Jenkins
6. Fredrick Barth
7. Abrahamian
8. Anthony Smith
9. Balash
10. Aryazateh
11. Vardan Mamikinian
12. Anahita
13. Aštghik
14. Vahagen
15. Mitra
16. Garny
17. Henit
18. Mitani
19. Endra
20. Mitra
21. Varuna
22. Nasatia
23. Servantdyants
24. Ekmalian
25. Melikian
26. Aghazarian

کتابنامه

- اسمیت، آنتونی دی، ۱۳۸۳، ناسیونالیسم، نظریه ایدئولوژی تاریخ. ترجمه منصور انصاری، تهران: انتشارات تمدن ایرانی، مؤسسه مطالعات ملی.
- اسمیت، فیلیپ، ۱۳۸۷، درآمدی بر نظریه فرهنگی. ترجمه حسن پویان، تهران: نشر دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- باکاک، رابرت، ۱۳۸۶، صورت‌بندی‌های فرهنگی جامعه مدرن. ترجمه مهران مهاجر، تهران: نشر نی.
- بایبوردیان، واهان، ۱۳۷۵، نقش آرامنه در تجارت بین‌المللی تا پایان سده هفدهم میلادی. ترجمه ادیک باغداساریان (گرمانیک)، تهران: نشر مؤلف.
- بورکهارت، تیتوس، ۱۳۹۰، مبانی هنر مسیحی. ترجمه امیرنصیری، تهران: نشر حکمت.
- بیرو، آلن، ۱۳۸۰، فرهنگ علوم اجتماعی. ترجمه باقر ساروخانی، تهران: انتشارات کیهان.
- پادماگریان، الکساندر؛ و آقاسی، گیو، ۱۳۵۲، تاریخ اجتماعی و سیاسی آرامنه. ترجمه فرامرز برزگر، تهران: انتشارات سازمان فرهنگی پاد.
- پاسدرماجیان، هراند، ۱۳۷۷، تاریخ ارمنستان. ترجمه محمد قاضی، تهران: انتشارات زرین.
- پاکباز، رویین، ۱۳۹۶، نقاشی ایران از دیرباز تا امروز. تهران: نشر نارستان.
- پورجعفر، محمدرضا؛ و شریف‌شهیدی، محمد، ۱۳۸۸، معماری کلیسا (در دوران آغاز مسیحیت بیزانس، رومانسک، گوتیک، رنسانس، باروک، روکوکو و معاصر). تهران: نشر سیمای دانش.

- تاج پور، محمد علی، ۱۳۵۳، تاریخ دو اقلیت یهودی و مسیحی. تهران: مؤسسه مطبوعاتی فراهانی.
- تاورنیه، ژان باتیست، ۱۳۸۹، سفرنامه تاورنیه. ترجمه ابوتراب نوری، با تجدید نظر کلی: حمید شیرانی، تهران: انتشارات کتابخانه سنایی.
- تقی‌زاده، کتایون، ۱۳۸۵، «آموزه‌هایی از سازه‌های طبیعی درس‌هایی برای معماران». نشریه هنرهای زیبا، (۲۸): ۸۴-۷۵.
- جناب، میرسید علی، ۱۳۷۶، اصفهان. به اهتمام: عباس نصر، انتشارات شهرداری اصفهان، اصفهان: امور فرهنگی نشر گلها.
- جنکینز، ریچارد، ۱۳۹۱، هویت اجتماعی. ترجمه تورج یاراحمدی، تهران: شیرازه.
- جواهرکلام، علی، ۱۳۴۸، زنده‌رود یا جغرافیای تاریخی اصفهان و جلفا. تهران: انتشارات ابن‌سینا.
- چلبی، مسعود، ۱۳۹۵، جامعه‌شناسی نظم. تهران: نشرنی.
- خاچی، ۱۳۴۰، «موسیقی ارمنستان»، نشریه موسیقی، ۵۷: ۲۵-۳۱.
- خورناسی، موسس (موسی خورنی)، ۱۹۸۴، تاریخ ارمنستان. ترجمه گئورگی نعل‌بندیان، یروان: دانشگاه یروان.
- دارابی، هلیا، ۱۳۹۳، «چارچوب‌های شناختی در مباحث بینافرهنگی هنر». مجله نقد کتاب هنرفا ۱ (۱ و ۲): ۱۸۵-۱۸۹.
- درنرسیان، سیرارپی، ۲۵۳۷، ارمنیان. ترجمه مسعود رجب‌نیا، تهران: انتشارات مرکز فرهنگی آسیا.
- درهوهانیان، هارتون، ۱۳۷۹، تاریخ جلفای اصفهان. ترجمه لئون میناسیان و موسوی فریدنی، اصفهان: زنده‌رود.
- دلاواله، پیتر، ۱۳۹۲، سفرنامه پیتر دلاواله (قسمت مربوط به ایران). ترجمه شعاءالدین شفا، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- دولیه‌دلاند، آندره، ۱۳۵۳، زیبایی‌های ایران. ترجمه محسن صبا، تهران: انجمن دوست‌داران کتاب.
- راثین، اسماعیل، ۱۳۵۶، ایرانیان ارمنی. تهران: انتشارات امیرکبیر.
- رایینز، استیفن‌پی؛ و دی‌سنزو، دیویدای، ۱۳۹۴، مبانئ مدیریت. ترجمه سیدمحمد اعرابی، محمدعلی حمیدرفیعی و بهروز اسراری ارشاد. تهران: نشر دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- سایکس، سرپرسی، ۱۳۹۱، تاریخ ایران. ترجمه سید محمدتقی فخردائی‌گیلانی، تهران: نشر علمی.
- ستوده‌نژاد، شهاب، ۱۳۸۲، «پیوندهای تاریخی و فرهنگی مابین ارمنستان و ایران». فصلنامه فرهنگی پیمان، (۲۶).
- سیوری، راجر، ۱۳۹۷، ایران عصر صفوی. ترجمه کامبیز عزیزی، تهران: نشر مرکز.
- شاردن، ژان، ۱۳۹۳، سفرنامه شاردن. ترجمه حسین عریضی، اصفهان: نشر گل‌ها.

- شعبانی، رضا، ۱۳۸۷، تاریخ ایران از آغاز عصر مدها تا پایان دوران قاجاریه. تهران: انتشارات سخن.
- شفقی، سیروس، ۱۳۸۳، جغرافیای اصفهان. تهران: انتشارات دانشگاه اصفهان.
- شوازی، آگوست، ۱۳۹۵، تاریخ معماری. ترجمه لطیف ابوالقاسمی، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- عاملی، سعیدرضا، ۱۳۸۷، مطالعات فرهنگی، مصرف فرهنگی و زندگی روزمره در ایران، به‌اهتمام: عباس کاظمی، تهران: انتشارات جهاد دانشگاهی.
- عاملی، سعیدرضا، ۱۳۹۵، مطالعات جهانی شدن: دوفضایی شدن‌ها و دوج جهانی شدن‌ها. تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت).
- عمید، حسن، ۱۳۵۷، فرهنگ فارسی عمید. تهران: مؤسسه انتشارات امیرکبیر.
- غوگاسیان، وازگن س، ۱۳۹۵، تاریخ آرامنه ایران در قرن هفدهم میلادی. ترجمه سعید کریم‌پور، تهران: انتشارات امیرکبیر.
- فلسفی، نصرالله، ۱۳۹۱، زندگانی شاه‌عباس اول. تهران: نشر نگاه.
- فوکویاما، فرانسیس، ۱۳۸۶، پایان نظم: بررسی سرمایه اجتماعی و حفظ آن. ترجمه غلام‌عباس توسلی، تهران: نشر جامعه ایرانیان.
- فیگوئروا، دن گارسیا دسیلوا، ۱۳۶۳، سفرنامه سفیر اسپانیا در دربار شاه‌عباس اول. ترجمه غلام‌رضا سمیعی، تهران: نشر نو.
- قازاریان، مانیا، ۱۳۶۳، هنر نقاشی جلفای نو (جلفای اصفهان). ترجمه ادیک گرمانیک، تهران: نشر ندا.
- قمری، داریوش، ۱۳۸۴، همبستگی ملی در ایران. تهران: مؤسسه مطالعات ملی، انتشارات تمدن ایرانی.
- کاراپتیان، کاراپت، ۱۳۸۵، خانه‌های آرامنه جلفای نو اصفهان. ترجمه مریم قاسمی سیچانی، تهران: نشر فرهنگستان هنر.
- کرویس، دیرک وان در، ۱۳۹۶، شاردن و ایران (تحلیلی از اوضاع ایران در قرن هفدهم میلادی). ترجمه حمزه اخوان تقوی، تهران: نشر پژوهش فرزاد روز.
- کوئن، فرانتس، ۱۳۹۳، آیین پر رمز و راز میتراپی. ترجمه هاشم رضی، تهران: انتشارات بهجت.
- گودرزی، حسین، ۱۳۸۴، گفتارهایی درباره جامعه‌شناسی هویت در ایران. تهران: مؤسسه مطالعات ملی، نشر تمدن ایرانی.
- گیرنا، مونترات، ۱۳۸۷، م‌کاتب ناسیونالیسم. ترجمه امیرمسعود اجتهادی، تهران: دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی، مرکز چاپ و انتشارات وزارت امور خارجه.
- گیرشمن، رومن، ۱۳۹۵، ایران از آغاز تا اسلام. ترجمه محمد معین، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- ماروتخانیان، ژنیا، ۱۳۸۲، «نقوش تزئینی ارمنی». فصلنامه پیمان، (۲۶): ۳۶-۶۵.
- مالخاسیان، استپان، ۱۳۶۱، فرهنگ ارمنی به ارمنی. تهران: کتاب‌فروشی نائیری.

- ملکمیان، لینا، ۱۳۸۰، کلیساهای آرامنه ایران / از ایران چه می‌دانم. تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- ملکمیان، لینا، ۱۳۸۹، تعاملات و تشابهات ایران و ارمنستان از دیرباز تا کنون. تهران: نشر نائیری.
- مانوکیان، آرداگ، ۱۳۷۸، اعیاد کلیسای ارمنی. ترجمه هرایر خالاتیان، تهران: خلیفه‌گری تهران.
- معماریان، غلامحسین، ۱۳۹۰، معماری ایرانی. تقریر: محمدکریم پیرنیا، تهران: نشر سروش دانش.
- منجم یزدی، مولانا جلال‌الدین محمد، ۱۳۶۶، تاریخ عباسی یا روزنامه ملاجلال. به‌کوشش: سیف‌الله وحیدنیا، تهران: انتشارات وحید.
- میرعظیمی، نعمت‌اله، ۱۳۷۹، اصفهان (زادگاه جمال و کمال). اصفهان: انتشارات گل‌ها.
- میناسیان، لئون، ۱۳۷۰، آرامنه ایران. اصفهان: جلفا.
- نوری‌زاده، احمد، ۱۳۸۹، تاریخ و فرهنگ ارمنستان از آغاز تا امروز. تهران: نشر چشمه.
- نیرنوری، حمید، ۱۳۵۵، دین مهر در عهد اشکانیان. تهران: انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- ورمازرن، مارتین، ۱۳۹۳، آیین میترا. ترجمه بزرگ نادرزاده، تهران: نشر چشمه.
- هنوی، جونس، ۱۳۶۸، هجوم افغان و زوال دولت صفوی. ترجمه اسماعیل دولتشاهی، تهران: نشر یزدان.
- هویان، آندرانیک، ۱۳۸۰، ارمنیان ایران. تهران: ناشر مراکز بین‌المللی گفتگوی تمدن‌ها با همکاری انتشارات هرمس.
- هویان، آندرانیک، ۱۳۸۳، روابط فرهنگی ایرانیان و آرامنه. تهران: انتشارات داستان.
- هویان، آندرانیک، ۱۳۸۶، جلفا از ایران چه می‌دانم. تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- هویان، آندرانیک، ۱۳۸۷، ایرانیان ارمنی / از ایران چه می‌دانیم. تهران: نشر دفتر پژوهش‌های فرهنگی.

- Abrahamian, L., 2006, *Armenian in a changing world*. Costa Mes, CA: Mazda publishers.

- Ameli, S., 2008, *Cultural studies, cultural consumption and daily life in Iran, To the attention of Abbas Kazemi*. Tehran: Academic Jahad Publications.

- Ameli, S., 2011, *Globalization studies: bispatializations and biglobalizations*. Tehran: Organization for Studying and Compiling Humanities Books of Universities (Samt).

- Amid, H., 1978, *Amid's Persian culture*. Tehran: Amir Kabir Publishing House.
- Bayburdian, V., 1996, *The role of Armenians in international trade until the end of the 17th century AD*. Translated by Adik Baghdasarian (Germanic), Tehran: Moalef publication.
- Bennett, M. J., 1986, "A Developmental Approach to Training for Intercultural Sensitivity International". *Journal of Intercultural Relations*, 10 (2).
- Beyro, A., 2001, *Social science culture*. Translated by Bagher Sarukhani. Tehran: Kayhan Publications.
- Buckcock, R., 2007, *Cultural formations of modern society*. Translated by Mehran Mohajer, Tehran: Ney publication.
- Burkhart, T., 2011, *Basics of Christian Art*. Translated by Amir Nasiri, Tehran: Hekmat Publication.
- Chalabi, M., 2015, *Sociology of order*. Tehran: Ney Publication.
- Darabi, H., 2013, "Cognitive frameworks in intercultural issues of art". *Art book review Journal*, 1(1 and 2): 185-189.
- Delawaleh, P., 2012, *Peter Delawaleh's travelogue (the part related to Iran)*. Translated by Shoa'eddin Shafa, Tehran: Scientific and Cultural Publications.
- Derhohanian, H., 2000, *History of Jolfa of Isfahan*. Translated by Leon Minassian and Mousavi Ferey-dani, Isfahan: Zindarood.
- Dernarsesian, S., 1978, *Armenian*. Translated by Masoud Rajabnia, Tehran: Asia Cultural Center Publications.
- Dolieh Deland, A., 1974, *The beauties of Iran*. Translated by Mohsen Saba, Tehran: Book Lovers Association.
- Du Mans, R., 1890, *Estate de la perse en 1660*. ed, C.Schefer, paris.
- Eriksen Hylland, T., 2002, *Ethnicity and Nationalism*. London: Pluto press. second Ed.
- Falsafi, N., 2012, *Life of Shah Abbas I*. Tehran: Negah Publication.
- Figuerva, D. G., 1984, *Travelogue of the Spanish ambassador in the court of Shah Abbas I*. Translated by Gholam Reza Samiei, Tehran: New Publishing.
- Fukuyama, F., 2007, *The end of order: examining social capital and maintaining it*. Translated by Gholam Abbas Tavasoli, Tehran: Iranian Society Publishing.
- Ghamari, D., 2004, *National Solidarity in Iran*. Tehran: Institute of National Studies, Iranian Civilization Publications.

- Ghazarian, M., 1984, *The art of painting New Jolfa (Isfahan Jolfa)*. Germanic Edik Translation, Tehran: Neda Publishing.
- Ghogasian, V. S., 2015, *History of the Armenians of Iran in the 17th century AD*. Translated by Saeed Ka-rimpour, Tehran: Amir Kabir Publications.
- Giberna, M., 2008, *Schools of nationalism*. Translated by Amir Masoud Ejtehadi, Tehran: Bureau of Po-litical and International Studies, Printing and Publishing Center of the Ministry of Foreign Affairs.
- Girshman, R., 2015, *Iran from the beginning to Islam*. Translated by Mohammad Moein, Tehran: Scien-tific and Cultural Publications.
- Goudarzi, H., 2005, *Speeches about the sociology of identity in Iran*. Tehran: Institute of National Studies, Iranian Civilization Publication.
- Greenholtz, J., 2000, "Assessing Cross Cultural Competence in Transnational Education: The Inter cultural Development Inventory". *Higher Education in Europe*, 25 (3).
- Henavi, J., 1989, *Afghan invasion and the decline of the Safavid government*. Translated by Ismail Dolatshahi, Tehran: Yazdan Publishing.
- Hovian, A., 2008, *Armenian Iranians/ What do we know about Iran?* Tehran: Publishing House of Cultur-al Research.
- Hoviyani, A., 2001, *Armenians of Iran*. Tehran: Publisher of International Centers for the Dialogue of Civ-ilizations in cooperation with Hermes Publications.
- Hoviyani, A., 2004, *Cultural Relations of Iranians and Armenians*. Tehran: Daŝtan Publications.
- Hoviyani, A., 2007, *Jolfa, what do I know about Iran*. Tehran: Cultural Research Office
- Javaher Kalam, A., 1348, *Zendehroud or historical geography of Isfahan and Jolfa*. Tehran: Ibne Sina Publi-cations.
- Jenab, M.A., 1997, *Al-Isfahan*. under the care of Abbas Nasr, Isfahan Municipal Publishing House, Isfa-han: Cultural affairs of publishing Golha.
- Jenkins, R., 2011, *Social Identity*. Translated by Toraj Yarahmadi, Tehran: Shirazeh.
- Karapetian, K., 2006, *Armenian Houses of New Jolfa of Isfahan*. Translated by Maryam Ghasemi Sichani, Tehran: Farhangeŝtane Honar Publishing House.
- Kervis, D.V., 2016, *Sharden and Iran (An analysis of the situation in Iran in the 17th century)*. Translated by Hamzeh Akhavan Taghavi, Tehran: Farzan Rooz Research Publishing.

- Khachi, 1969, "Armenian music". *Music Journal*, (57): 25-31.
- Khorenasi, M. Kh., 1984, *History of Armenia*. Translated by: Georgi Nal Bandian, Yerevan: Yerevan Uni-versity.
- Kokot, W.; Toloyan, Kh. & Alfonso, C., 2004, *Diaspora, Identity and Relifion: New Direction in theory and Research*. London: Routed.
- Kumon, F., 2013, *Mithraic Ritual*. Translated by: Hashem Razi, Tehran: BehjatPublications.
- Malekmian, L., 2001, *Armenian churches of Iran/What do I know about Iran*. Tehran: Cultural Research Office.
- Malekmian, L., 2010, *Interactions and similarities between Iran and Armenia since long ago until now*. Tehran: Naeiri Publishing.
- Malesevic, S., 2004, *Sociology of Ethnicity*. London: Sage.
- Malkhasian, S., 1982, *Armenian to Armenian culture*. Tehran: Naeiri bookstore.
- Manoukian, A., 1999, *Feasts of the Armenian Church*. Translated by Harayer Khalatian, Tehran: Cali-phate of Tehran.
- Marutkhanian, Zh., 1382, "Armenian decorative motifs". *Peyman Quarterly*, (26): 65-36.
- Memarian, Gh., 2011, *Iranian Architecture*. edited by Mohammad Karim Pirniya, Tehran: Soroush Danesh publishing house.
- Minassian, L., 1991, *Armenians of Iran*. Isfahan: Jolfa.
- Mirazimi, N., 2000, *Isfahan (hometown of Jamal and Kamal)*. Isfahan: Golha Publications.
- Monajem Yazdi, M. J. M., 1987, *Tarikh Abbasi or the newspaper of Mulla Jalal*. by: Seyfullah Vahidnia, Tehran: Vahid Publications.
- Nalbandian, L., 1963, *The Armenian Revolutionary Movement, The Development of Armenian Political Through The Ninteenth centry*. California: University of California press.
- Nayernouri, H., 1976, *Mehr religion in the Ashkan era*. Tehran: Publications of the Ministry of Culture and Islamic Guidance.
- Nourizadeh, A., 2010, *History and culture of Armenia from the beginning to today*. Tehran: cheshmeh Publication.
- Padmagarian, A. & Aghassi, G., 1973, *Armenian social and political history*. Translated by: Faramarz Barzegar, Tehran: PAD Cultural Organization Publications.
- Pakbaz, R., 2016, *Iranian painting from ancient times to today*. Tehran: Nariŝtan Publishing.

- Panossian, R., 2006, *The Armenians from kings and priests to Merchants and commissars*. London: Hurst.
- Parekh, B., 2005, *Dialogue Between Cultures, Democracy, Nationalism and Multiculturalism*, Ramon Maiz and Ferran Rejujo. UK: Frank Cass Publications.
- Pasdermajian, H., 1998, *History of Armenia*. Translated by Mohammad Ghazi, Tehran: Zarin Publications.
- Pourjafar, M. R., & Shahidi, M. Sh., 2018, *Church architecture (during the beginning of Christianity, Byzantine, Romanesque, Gothic, Renaissance, Baroque, Rococo and contemporary)*. Tehran: Simaye Danesh Publishing.
- Raein, I., 1977, *Armenian Iranians*. Tehran: Amir Kabir Publications.
- Robbins, S. P. & David A. D., 2014, *Management basics*. Translated by: Seyyed Mohammad Arabi, Mohammad Ali Hamid rafiei and Behrouz Asrari Ershad, Tehran: Publishing House of Cultural Research.
- Rogers, E.; Hart, W. & Mike, Y., 2002, *Edward T. Hall and History of Intercultural Communication: The United States & Japan*. keio Communication Review, (24).
- Shabani, R., 2008, *History of Iran from the beginning of the Mad era to the end of the Qajar period*. Tehran: Sokhan Publications.
- Shafaqi, S., 2004, *Geography of Isfahan*. Tehran: Isfahan University Press.
- Sharden, J., 2013, *Sharden's travelogue*. Translated by: Hossein Arizi, Isfahan: Golha Publication.
- Showazi, A. A., 2015, *History of Architecture*. Translated by Latif Abolghasemi, Tehran: Tehran University Press.
- Siebel, W., 2011, *Talent, Toleranz, Technologie: Kritische Anmerkungen zu drei neuen Zauberworten der Stadtpolitik*. In Georg Simmel und die aktuelle Stadtforschung: Springer.
- Siveri, R., 2017, *Safavid Iran*. Translated by Kambiz Azizi, Tehran: Markaz Publication.
- Smith, A.D., 2004, *Nationalism, ideology theory of history*. Translated by Mansour Ansari, Tehran: Iranian Civilization Publications, Institute of National Studies.
- Smith, Ph., 2008, *An introduction to cultural theory*. Translated by: Hasan Pouyan, Tehran: Publishing House of Cultural Research.
- Sotoudenejad, Sh., 2003, "Our historical and cultural links between Armenia and Iran". *Peyman Cultural Quarterly*, (26).

- Sykes, S., 2012, *History of Iran*. Translated by: Seyyed Mohammad Taghi Fakhr Daei Gilani, Tehran: Sci-entific Publication.
- Taghizadeh, K., 2015, "Teachings from natural structures, lessons for architects". *Fine Art Journal*, (28): 75-84.
- Tajpour, M. A., 1974, *History of two minorities, Jewish and Christian*. Tehran: Farahani Publishing House.
- Tavernieh, J. B., 2010, *Tavernie's travelogue*. Translated by: Abutorab Nouri, with a general revision by Hamid Shirani, Tehran: Sanaei Library Publications.
- Vermazern, M., 2013, *Mithraic Ritual*. Translated by: Bozorg Naderzadeh, Tehran: Cheshmeh Publishing.